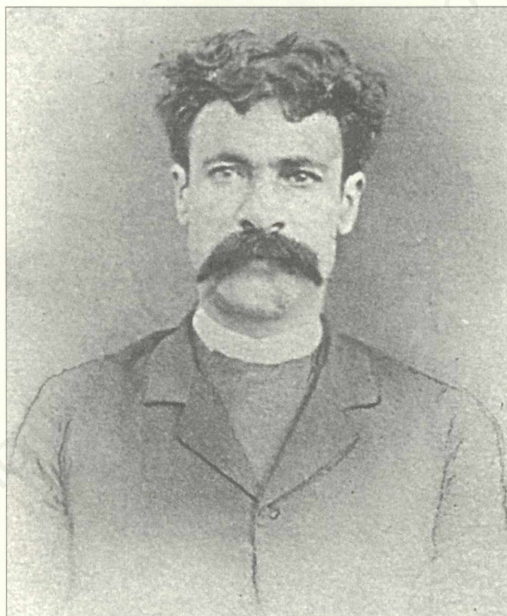

μικροφιλολογικά τετράδια 12

Λευτέρης Παπαλεοντίου - Κυριάκος Ιωάννου

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ

(από το αρχείο του Αιμίλιου Χουρμούζιου)

Λευκωσία 2012

Το φωτογραφικό υλικό που φιλοξενείται στο τεύχος αυτό προέρχεται κυρίως από τα αρχεία του Αιμ. Χουρμούζιου (σσ. 1, 4, 37, 38, 39, 43, 47, 60, 63) και του Μ. Η. Μιχαηλίδη (σσ. 12, 22).

Μερικές από τις φωτογραφίες που προέρχονται από το αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου (σσ. 1, 4) έχουν δημοσιευτεί στον τόμο: Μ. Πιερής (επιμ.), Βασίλης Μιχαηλίδης, «Η Ρωμιούσση έν' φυλή συνόττζιαρη του κόσμου», Λευκωσία, Θ.Ε.ΠΑ.Κ., 2001, 2009.

Άλλες φωτογραφίες αναπαράγονται από τα παρακάτω βιβλία: Γ. Κατσούρης, Βασίλης Μιχαηλίδης, *Η ζωή, η προσωπικότητα και το έργο του*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002. Γ. Κατσούρης (επιμ.), Βασίλη Μιχαηλίδη: *Άπαντα*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002. Κώστας Α. Πιλαβάκης, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λεμεσός 1977, 1997. Λουκία Λοΐζου-Χατζηγαβριήλ - Ρίτα Κ. Σεβέρη (επιμ.), *Γυναικών βήματα. Οδοιπορικό στην Κύπρο*, Λευκωσία 1998. Πίτσα Γαλάζη, *Οδός Αιμίλιου Χουρμούζιου*, Αθήνα, Αρμός, 2005. Τάσος Ανδρέου, *Λεμεσός, αναδρομή μνήμης*, Λεμεσός, Νόστος, 2009.

Ευχαριστίες: Ευχαριστούμε θερμά το Ίδρυμα Αιμίλιου Χουρμούζιου - Μαρίκας Παπαϊωάννου (Αθήνα), που μας παρείχε κάθε ευκολία να προσεγγίσουμε και να αξιοποιήσουμε υλικό από το αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου. Ευχαριστούμε πολύ τη φίλη Μαρία Μιχαηλίδου (δισεγγονή του Μ. Η. Μιχαηλίδη) και τον σύζυγό της Πέτρο Φιάκκα, που μας παραχώρησαν πρόθυμα επιστολές της Ευτέρπης Μιχαηλίδου-Αραούζου και φωτογραφικό ή άλλο υλικό από το αρχείο του Μ. Η. Μιχαηλίδη. Ευχαριστούμε και τους συνάδελφους και φίλους Γ. Κεχαγιόγλου, Γ. Α. Χριστοδούλου, Λ. Βαρελά, Δ. Κόκορη, Τ. Ανδρέου, Κ. Γ. Γιαγκουλλή και Μ. Κτίστη για τη συνδρομή τους.

μικροφιλολογικά τετράδια 12

Παράρτημα περιοδικού μικροφιλολογικά (αρ. 32)

Λευτέρης Παπαλεοντίου - Κυριάκος Ιωάννου,
Αδημοσίευτες επιστολές και άγνωστα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη
(από το αρχείο του Αιμίλιου Χουρμούζιου)

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1986-2059

1. ΕΞΙ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΜΕ ΑΓΝΩΣΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Από ευτυχή συγκυρία σώθηκαν στο αρχείο του Αιμίλιου Χουρμούζιου (στο Ίδρυμα Αιμίλιου Χουρμούζιου - Μαρίκας Παπαϊωάννου, Αθήνα) έξι ιδιόχειρες επιστολές του Βασίλη Μιχαηλίδη (1849-1917), γραμμένες στα χρόνια 1882-1883, με αποδέκτη έναν έφηβο, τον Μιχαήλ (ή Μίχαλο) Η. Μιχαηλίδη, αδερφό της Ευτέρπης Μιχαηλίδου-Αραούζου, με την οποία ο ποιητής φέρεται να ήταν τότε ερωτευμένος.

Οι επιστολές αυτές είναι πολύτιμες, όχι μόνο γιατί είναι οι μοναδικές ως τώρα σωζόμενες επιστολές του Β. Μιχαηλίδη (στο εξής: Β. Μ.), και μάλιστα με φιλολογικό και άλλο ενδιαφέρον, αλλά και γιατί περιλαμβάνουν και άγνωστα ποιήματά του. Βέβαια ξενίζει κάπως το γεγονός ότι ο 33χρονος τότε Β. Μ. απευθύνεται με επιστολές του σε έναν 16χρονο, στον οποίον μάλιστα κοινοποιεί και σατιρικά αλλά και αθυρόστομα ποιήματά του (όπως ο «Αμολότης» και «Η προς τον Κύριλλον [επιστολή]»).¹ Από την άλλη, η γνωριμία αυτή, έστω και αν υποθέσουμε ότι λειτουργούσε για τον ποιητή και ως μέσο για προσέγγιση της ωραίας Ευτέρπης (βλ. και παρακάτω, ενότητα 1.7.), αποδείχθηκε ευεργετική – όχι μόνο γιατί ο νεαρός Μίχαλος, ο οποίος σπούδαζε τότε στη Σμύρνη και στη Βηρυτό, υποκίνησε με το ενδιαφέρον του και έπεισε τον Β. Μ. να συντάξει και να του κοινοποιήσει αδημοσίευτα ποιήματά του, αλλά και γιατί ο πρώτος φύλαξε με προσοχή τόσο τις επιστολές όσο και τα ποιήματα του πρεσβύτερου αλληλογράφου του. Όπως προκύπτει από επιστολές άλλων, που παρουσιάζουμε στην τρίτη ενότητα της εργασίας αυτής (βλ. κυρίως ενότητες 3.5, 3.8), ο Μ. Η. Μιχαηλίδης εμπιστεύτηκε αρχικά (το 1917, αμέσως ύστερα από τον θάνατο του ποιητή) το σημαντικό αυτό υλικό σε έναν λόγιο της εποχής, τον δικηγόρο Γιάγκο Ηλιάδη· ακολούθως, στα χρόνια της Αβγής (1924-1925), το παραχώρησε στον Αντώνη Ιντιάνο, ο οποίος με τη σειρά του το «δάνεισε» στον Αιμ. Χουρμούζιο (βλ. 3.8)· ο τελευταίος το πήρε μαζί του στην Αθήνα, αλλά δεν το επέστρεψε ποτέ. Ωστόσο ο Αιμ. Χουρμούζιος έχει δώσει άλλη εκδοχή· ότι τα γράμματα αυτά τού τα είχε εμπιστευτεί ο «παλιός αδελφικός φίλος» τού Β. Μ., δηλ. ο ίδιος ο Μίχαλος.²

Δεν γνωρίζουμε πολλά άλλα πράγματα για τη γνωριμία του Β. Μ. με τον Μίχαλο ή για την εξέλιξη της σχέσης τους στα μεταγενέστερα χρόνια – με εξαίρεση μια μαρτυρία του 1888. Ο Μιχαήλ Η. Μιχαηλίδης γεννήθηκε το 1866 στη Λεμεσό, όπου πέθανε το 1930. Φοίτησε στην Ελληνική Σχολή της Λεμεσού, με δάσκαλο τον Α. Θεμιστοκλέους, και ακολούθως σπούδασε στην Εμπορική Σχολή Βηρυτού (1881-1882) και στην Αγγλική Εμπορική Σχολή της Σμύρνης (1882-1885). Ασχολήθηκε με οικογενειακές επιχειρήσεις αλλά και με την πολιτική. Διετέλεσε δημοτικός σύμβουλος Λεμεσού (1886 κ.ε.), μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου (1888-1891), αντιδήμαρχος και δήμαρχος στην πόλη του (1911-1914), βουλευτής και μέλος του Εθνικού Συμβουλίου (1925-1930), κτλ.³ Όταν ο Β. Μ. είχε παυθεί από τη δουλειά του (τον Δεκέμβριο του 1910) και διέμενε από τις αρχές του 1911 σε ένα δωμάτιο του Δημαρχείου, έχοντας ως ασχολία του να απολυμαίνει δημόσιους χώρους, τα ίδια χρόνια ο Μ. Η. Μιχαηλίδης εκλέχ-

Μ. Η. Μιχαηλίδης

θηκε αντιδήμαρχος και ακολούθως δήμαρχος και προφανώς θα συναντούσε τακτικά τον παρηκμασμένο ποιητή. Ας θυμηθούμε εδώ ότι ο τελευταίος εισήχθη στο Πτωχοκομείο Λεμεσού το 1916, μόλις επαναλειτούργησε το ίδρυμα αυτό, επί δημαρχίας του Σπύρου Αραούζου. Η μοναδική μαρτυρία που έχει εντοπιστεί για τη σχέση του Β. Μ. με τον Μίχαλο, εκτός από τις έξι επιστολές, είναι οι παρακάτω οκτώ στίχοι από το έκτο και τελευταίο φύλλο του σατιρικού *Διαβόλου* (18.4.1888, σ. 3), με τους οποίους ο ποιητής εκφράζει με χαρά και κολακευτικά σχόλια την πρόσφατη, τότε, εκλογή του 22χρονου φίλου του στο Νομοθετικό Συμβούλιο:

*Ο κύριος Μι Ήττα Μι, Μιχαηλίδης νέος,
νοήμων και εγγράμματος και μάλιστα κι ωραίος,
που ξεύρει και την αγγλικήν και γαλλικά ακόμα,
που έχει ετοιμόλογον εκ φύσεως το στόμα
και περί της πατρίδος του πάντα 'μιλεί με ζέσιν,
ανέβη στην χηρεύσασαν εν τη Βουλή μας θέσιν,
προχθές δε ανεχώρησεν διά την Λευκωσίαν,
κατέλαβε την θέσιν του και άρχισ' εργασίαν.*

Πρώτος ο Γ. Ηλιάδης αναφέρθηκε στις έξι επιστολές, που παρουσιάζουμε εδώ, σχεδόν αμέσως ύστερα από τον θάνατο του Β. Μ., αν και συνοπτικά, τόσο σε ομιλία του στη Λεμεσό (στις 23.12.1917) όσο και σε άρθρο του στο αλεξανδρινό περιοδικό *Γράμματα*: «Μερικά ανέκδοτα τραγούδια του Μιχαηλίδη, σατιρικά και λυρικά, βρήκα και σε μια σειρά γραμμάτων του σταλμένων το 1883 στο φίλο του κ. Μιχ. Μιχαηλίδη, ότα σπούδαζε στο Βερούτι και στη Σμύρνη, και που πολύ εβγενικά ο δέφτερος μου τα παραχώρησε. Είναι όλα γιομάτα από 'να χιούμορ θαμάσιο, και πολύ συχνά οι σπιθοβολιές του σατιρικού του πνεύματου τα στολίζουνε. Κάποτες πάλι πέφτει στη σοβαροσύνη κι απλά κι απροσποίητα φιλοσοφεί». ⁴ Από τα ποιήματα των επιστολών ο ομιλητής και αρθρογράφος επέλεξε να παρουσιάσει το «αμαρτωλό» αλλά πιο ήπιο «[Φέτι μες στες Τυρινάδες...]», ενώ δεν αναφέρθηκε καθόλου στα υπόλοιπα.

Οι επιστολές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Αφενός μπορούν να θεωρηθούν σημαντικές μαρτυρίες για το πρόσωπο του ποιητή, για το πώς αντιμετώπιζε τα πολιτικά, κοινωνικά και άλλα πράγματα της εποχής του· αφετέρου φωτίζουν τα συμφραζόμενα ορισμένων άγνωστων και αξιόλογων, ιδίως σατιρικών, ποιημάτων του, τα οποία ενσωματώνει στις επιστολές ή επισυνάπτει με αυτές. Ας τις παρακολουθήσουμε από κοντά. Η ορθογραφία εκσυγχρονίζεται εν μέρει (με διατήρηση, όμως, μερικών διπλών συμφώνων που αποτελούν ιδωματικό χαρακτηριστικό ή ιδιολεξία του ποιητή), ενώ η στίξη ρυθμίζεται:

1.1.

Λεμησός τη 18/6 Ιουνίου 1882

Φίλτατε Μιχαήλ,

Έλαβον την φιλικήν επιστολήν σας και την ποθητήν εικόνα σας και σας ευχαριστώ διά την χαράν την οποίαν μοι εχορηγήσετε στέλλοντές μοι αμφοτέρα. Λυπούμαι όμως ότι δεν δύναμαι επί του παρόντος να σας ευχαριστήσω και πάλιν

συνεχίζων τον «Αμολόητον». Η κατάσταση των πραγμάτων δεν μας αφήκε διάθεσιν ν' αστείευόμεθα. Θα σας γράψουν ίσως και άλλοι των φίλων σας τα συμβάντα των εν Αλεξάνδρεια Κυπρίων, οι οποίοι αναγκάζονται να εγκαταλείπουν την σειράν του εμπορίου των και να έρχονται φέροντες την ζωήν μόνον, όπως την σώσουν εις την πατρίδα των. Ουχί μόνον οι Κύπριοι αλλά και όλοι οι εν Αλεξάνδρεια Έλληνες και Ευρωπαίοι. Καθώς μανθάνομεν από τους ελθόντας, οι εντόπιοι Άραβες ήρχισαν λεηλατούντες την πόλιν και σφάζοντες τους ξένους (Ευρωπαίους ή Έλληνες). Η πόλις σχεδόν εκενώθη, όλοι επέβησαν εις τα πλοία, ο αριθμός των φονευθέντων είναι άγνωστος. Εν Κύπρω ήλθον έως εξακόσιοι με πλοία και ατμόπλοια. Είδετε ότι υπάρχουν και άλλα πλοία εις τον δρόμον πλήρη οικογενειών. Ακριβεστέρας ή νεωτέρας ειδήσεις δεν έχομεν προς το παρόν. Ταύτα εν βία. Τους ασπασμούς μου τοις φίλοις Β. Παυλίδη και Βρυωνίδη.

Χαίρε, / Β. Μιχαηλίδης

Δέχθητι, παρακαλώ, τους αδελφικούς ασπασμούς μου. Του φίλου σας εξάρχου θεοφιλεστάτου είναι επιτυχημένη η φωτογραφία.

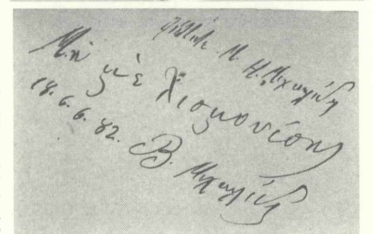
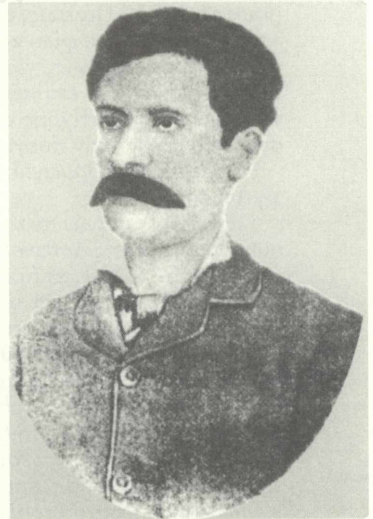
Την συνέχειαν του «Αμολόητου» σου την οφείλω. Γύρισε φύλλον. ||[1^ν]

Ο Κύριλλος έφθασεν υγιώς εις Αθήνας. Δεν γράφει όμως και περί της αποκαταστάσεώς του. Μετά τας εξετάσεις αναχωρεί και ο Ιωάννης Παπαδόπουλος δι' Αθήνας. Όλοι οι φίλοι σου και συγγενείς σου ευρίσκονται εν άκρα υγεία, και των Παυλίδη και Βρυωνίδου.

Λάβε και τα μούτρα μου. / Β. Μ.

Σημείωση. Η επιστολή αυτή είναι γραμμένη και στις δύο όψεις ενός φύλλου με διαστάσεις 21X26 εκ. Μαζί με το γράμμα αυτό ο Β. Μ. εσωκλείει φωτογραφία του με την ιδίωχειρη αφιέρωση: «Φίλτατε Μ. Η. Μιχαηλίδη / Μη με λησμονήσης / Β. Μιχαηλίδης, 18/6.6.82». Η φωτογραφία αυτή δόθηκε στον Δήμο Λεμεσού και έχει δημοσιευτεί επανειλημμένα. Στο μεταξύ ο Β. Μ. είχε λάβει φωτογραφία του εύσωμου και καλοντυμένου Μίχαλου, η οποία βρίσκεται στο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου (βλ. παραπάνω, σ. 4).

Και στην επιστολή και στη φωτογραφία η ημερομηνία δίνεται τόσο με το νέο (γρηγοριανό) ημερολόγιο, που χρησιμοποιούσε, φυσικά, και η βρετανική διοίκηση, όσο και με το παλαιό (ιουλιανό) ημερολόγιο. Το κύριο θέμα που απασχολεί τον Β. Μ. στην απαντητική αυτή επιστολή είναι οι συγκρούσεις που ξέσπασαν στις 11 Ιουνίου 1882 (με το νέο ημερολόγιο) στην Αλεξάνδρεια με αφορμή την αποστολή βρετανικών και γαλλικών ναυτικών δυνάμεων· άρα γράφεται μίαν εβδομάδα ύστερα από την έναρξη των ταραχών. Ο επιστολογράφος, που εμφανίζεται δύσθυμος από την εξέλιξη αυτή, ίσως άκουσε από πρώτο χέρι πληροφορίες για τα αιματηρά γεγονότα στην Αλεξάνδρεια, αφού ξέρουμε πως από την Αίγυπτο στην Κύπρο (και στο λιμάνι της Λεμεσού) έφτασαν φηγάδες εκατοντάδες άνθρωποι, ανάμεσά τους και Κύπριοι. Προφανώς ο Β. Μ. διάβασε ανάλογες πληροφορίες και σε κυπριακές εφημερίδες: «Οι μέχρι του χθες αποβάντες εις Λεμησόν επιβάται ανέρχονται εις οκτακοσίους, εγκατασταθέντες εν ταις

οικίας συγγενών και φίλων των, οι πλείστοι δε εν ταις υπό του Δημαρχείου ενοικιασθείσαις επί τῷ σκοπῷ τούτῳ τρισίν οικίας, τῷ παρθεναγωγείῳ, ταις εκκλησίαις και εν τοις οικήμασι του αγγλικού στρατιωτικού επιμελητηρίου [...]. Πολλοί των δυστυχοούντων τούτων ανεχώρησαν [από την Αλεξάνδρεια] αφέντες εις την διάκρισιν του εχθρού τα καταστήματά των, άτινα ελεηλατήθησαν και κατεστράφησαν» (Αλήθεια, 5/17.6.1882). Σύμφωνα με τη Μαρία Παναγιώτου, από τον Ιούνιο ώς τον Σεπτέμβριο του 1882 κατέφυγαν στην Κύπρο (στα λιμάνια της Λεμεσού και της Λάρνακας) 3530 άτομα, από τα οποία οι 1404 ήταν Κύπριοι και οι υπόλοιποι Άραβες / Οθωμανοί και Ελλαδίτες: «Κύπρος 1882: Κέντρο υποδοχής προσφύγων μετά την επανάσταση του Άραμπι στην Αίγυπτο», στον τόμο M. Rossetto, M. Tsianikas, G. Couvalis, P. Palaktoglou (eds.), *Greek Research in Australia: Proceeding of the Eight Biennial International Conference of Greek Studies*, Adelaide, Flinders University, 2011, 481-492: 483. Από τον Σεπτέμβριο του 1882, ύστερα από βομβαρδισμό της Αλεξάνδρειας από τον βρετανικό στόλο, εγκαθιδρύεται επίσημα η βρετανική κατοχή της Αιγύπτου. Στις εξελίξεις αυτές και στην αποικιοκρατική πολιτική των Βρετανών αναφέρεται το άγνωστο σατιρικό ποίημα του Β. Μ. «Η προς τον Κύριλλον (επιστολή)», βλ. παρακάτω, ενότητα 2.1.

σφάζοντες τους ξένους· για τη δήθεν σφαγή χριστιανών από ιθαγενείς και για την παραπληροφόρηση που υπήρχε τότε και για πολλά χρόνια γύρω από τα γεγονότα αυτά, βλ. πρόχειρα Στρ. Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα, Κέδρος, 1958, επανέκδ. 1995, σσ. 101-105.

«Αμολότης»· από τις δυο πρώτες επιστολές του Β. Μ. προκύπτει ότι ο ποιητής είχε ήδη στείλει στον Μίχαλο το αθυρόστομο ποίημά του «Ο αμολότης». Και από τις πληροφορίες αυτές συνάγεται ότι ο «Αμολότης» γράφτηκε πριν από τον Ιούνιο του 1882 (ίσως το 1881). Πάντως, ενώ στην πρώτη επιστολή του ο ποιητής υπόσχεται ότι θα στείλει στον νεαρό του φίλο και τη συνέχεια του ποιήματος, στο επόμενο γράμμα του εμφανίζεται μετανιωμένος, γιατί εμπιστεύτηκε τους άσεμνους στίχους του «Αμολότη» σε έναν ανήλικο («δεν έπραξα φρόνιμα»), καθώς μάλιστα αντιλήφθηκε ότι ο τελευταίος κοινοποιούσε τους στίχους αυτούς και σε άλλους σπουδαστές, οι οποίοι ζητούσαν με τη σειρά τους από τον ποιητή και άλλους ανάλογους στίχους για να διασκεδάσουν.

Β. Παυλίδης, Βρυωνίδης· πιθανόν συσπουδαστές του Μ. Η. Μιχαηλίδη, επίσης από τη Λεμεσό.

έξάρχου· πιθανόν αναφέρεται στον έξαρχο Χρύσανθο, που δηλώνεται στον Κατάλογο συνδρομητών της Ασθενούς λύρας. Ο έξαρχος αυτός (ο οποίος εδώ χαρακτηρίζεται «θεοφιλέστατος», δηλ. επίσκοπος, σε επόμενη όμως επιστολή φαίνεται να μην πρόκειται για επίσκοπο αλλά για αρχιμανδρίτη) ενδέχεται να είχε φιλικές σχέσεις με τον Μ. Η. Μιχαηλίδη· βλ. και επιστολές 1.4 και 1.5.

Κύριλλος· από το 1880 ο Β. Μ. είχε συγκατοικήσει στη Μητρόπολη Κιτίου, στο παράρτημα της Λεμεσού, με τον διάκονο Κύριλλο, αργότερα αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κύριλλο Γ' (1859-1933). Από το τρίτο υστερόγραφο της επιστολής συνάγεται ότι ο Κύριλλος αναχώρησε για σπουδές στην Αθήνα πριν από τον Ιούνιο του 1882. Στο πρόσωπο αυτό, που υπήρξε η αφορμή για τη συγγραφή του «Αμολότη», ο Β. Μ. απευθύνει ένα δεύτερο σατιρικό ποίημά του (βλ. επιστολές 1.2 και 1.5 και το ποίημα στην ενότητα 2.1).

Ιωάννης Παπαδόπουλος· αγνώστων βιογραφικών στοιχείων, ενδεχομένως συμμαθητής του Μίχαλου.⁵

1.2.

Λεμησός τη 9/21 Οκτωβρίου 1882

Φίλτατε Μιχαήλ,

Έλαβον την επιστολήν σου, την οποίαν δεν ήλπιζα, διότι μου είπες ότι δεν θα μου γράφης, αν δεν σου γράφω εγώ πρώτος. Εντούτοις ήλπιζες ίσως ότι θα

έχης τι από εμέ διά στίχων, δυστυχώς όμως δεν ηδυνήθην μέχρι τούδε να κάμω ουδέν ποιήμα, διότι η μούσα μου πλέον κατεναρκώθη τόσον, ώστε, όταν την καλώ, ουδέ βλέμμα στρέφει προς εμέ. Αλλίμονον όταν τις δεν έχει διάθεσιν.

*Όλοι μου λέγουν: «Έπαυσε η μούσα σου να ψάλλη;»
Αλλά κανείς το χέρι του στο στήθος μου δεν βάλλει.
Κανείς δεν εδοκίμασε να ψάξη την καρδιά μου,
έχω κι εγώ τες πίκρες μου, έχω τα βάσανά μου.*

Έκαμα μόνον επιστολήν διά στίχων εις κυπριακήν του Κύριλλου, αλλ' επειδή είναι αισχρά εις έν μέρος, δι' αυτό δεν σου την στέλλω, διότι ευρίσκεσαι εις σχολείον. Τότε, όταν σου έστειλα τον «Αμολόγητον», δεν έπραξα φρόνιμα. Αλλά σε παρακαλώ πολύ να μου γράψης εις αυτό οπού θα σ' ερωτήσω την αλήθειαν· έξωθεν του φακέλλου τής προς εμέ επιστολής σου ήσαν γραμμένα αυτά: «Θέλω να με κάμης να γελάσω». Ο χαρακτήρ της γραφής δεν είναι ποτέ εδικός σου, αδύνατον. Τι συμβαίνει λοιπόν;

Μου γράφεις ότι η Σμύρνη είναι πόλις των ερώτων. Απατάσαι· η ψυχή της καλλονής είναι τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Εκεί ευρίσκει τις χρώμα του δέρματος λαμπρόν και ευρωστίαν. Όστε ημπορεί να είναι πόλις των ερώτων, ουχί όμως και του έρωτος. ||[1']

Η πόλις μας προοδεύει λαμπρά, αν και είναι εύκαιρη από Αλεξανδρινούς. Η χάρις της όμως είναι μεγαλύτερα εκείνης την οποίαν είχε, όταν την αφήκες αναχωρών εις Βηρυτόν. Ο έρωσ εδώ δεν παίζεται, αλλά παίζει. Έχει όμως προσπίδα και δεν φαίνεται.

Από χθες την νύκτα εξακολουθεί να μας βρέχη, ο «Γαρίλλης» ήλλαξε το χρώμα της θαλάσσης. Η ευλογία δεν έπαυσε, έχομεν τώρα 22 κρούσματα – έχομεν όχι ολίγους πυρετούς εις αυτόν τον μήνα, αλλά διαλείποντες. Οι Άγγλοι νομίζοντες τον χειμώνα ως Αραβήν βέην, εγκατέλειψαν το Τρόδος εις αυτόν – ο στρατός έφυγεν όλος, μόνον έναν τάγμα μένει. Πολλοί όνοι και κάμηλοι και αγελάδες εμαυροφόρησαν, διότι έλειψαν οι Σκοτσέζοι. Το Στρατιωτικόν Επιμελητήριον στέλλει εντός ολίγου όλον το υλικόν εις Λονδίον, αγνοούμεν τους σκοπούς των – να δούμεν τι θα μας κάμη.

Βουλή⁶ – γράψε μου. Δεν επιθυμώ όμως να χάννης καιρόν δι' εμέ, ήκουσα τον πατέρα σου αναγινώσκοντα επιστολήν σου να λέγη ότι εργάζεσαι ένδεκα ώρας την ημέραν.

Εις την Σμύρνην υπάρχουν έχιδναι, πρόσεχε, αν τυχόν εξ απροσεξίας σου σε δακκάση καμιά, σπεύσε να έλθης εις την Κύπρον να σε θεραπεύσουν οι άγγελιοι.

Έκαμα τες παύλες, τες τελείες και τα κόμματα δυο παραάδες. Τα σχολεία μας με χίλια τράντα βάσανα άρχισαν, προσετέθη και δεύτερον αλληλοδιδασκικόν εις την Καθολικήν.

Εν βία,
B. Μιχαηλίδης

Σημείωση: Η επιστολή αυτή είναι γραμμένη και στις δύο όψεις ενός φύλλου με διαστάσεις 19,5X29 εκ. Χρονολογημένη, πια, με τον συνηθέστερο τρόπο (δηλ. με πρόταξη της ημερομηνίας κατά το παλαιό ημερολόγιο), απέχει εννέα μήνες από την έκδοση της πρώτης ποιητικής συλλογής του B. M., και ήδη ο ποιητής νιώθει ότι τον έχει εγκαταλεί-

φει η μούσα της ποίησης. Φαίνεται πως η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής αλλά και τα προσωπικά του προβλήματα κάθε άλλο παρά τον ενθάρρυναν να συνεχίσει την ποιητική του δημιουργία. Αυτή η απογοήτευσή του αποτυπώνεται τόσο στην επιστολή του όσο και στους τέσσερις πρώτους στίχους του ποιήματος «Τρόδος» (εφ. *Αλήθεια*, 2.12.1882), τους οποίους παραθέτει στο γράμμα του. Στην οριστική μορφή του ποιήματος η λ. «μούσα» (στ. 1) έχει αντικατασταθεί από τη λ. «λύρα» (δεν τηρούνται εδώ οι υπογεγραμμένες της υποτακτικής). Βέβαια, αν δει κανείς το ποίημα αυτό στο σύνολό του (76 δεκαπεντασύλλαβοι), διαπιστώνει ότι ο ποιητής εξυμνεί αρχικά τις ομορφιές του ορεινού Τρόδου, για να επικεντρώσει την απογοήτευσή του στη βρετανική κατάσταση του νησιού, στο καθεστώς της ανελευθερίας. Όμως, η έλλειψη διάθεσης, που αποτυπώνεται στο γράμμα του, πιθανόν να αφορά και πιο προσωπικά του προβλήματα (λ.χ. αδιέδοξο και μάλλον ανανταπόδοτο έρωτα, επαγγελματική και οικονομική ανασφάλεια, περιορισμένη δεκτικότητα του κοινού και ασήμαντη κριτική υποδοχή της πρώτης ποιητικής του συλλογής, κτλ.).

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την πρώτη ως τη δεύτερη επιστολή του (δηλαδή ανάμεσα στον Ιούνιο και τον Οκτώβριο του 1882), ο ποιητής έγραψε ένα νέο σατιρικό ποίημα με αποδέκτη τον Κύριλλο. Για την ώρα δεν το στέλνει στον Μίχαλο, γιατί το θεωρεί «αισχρό» σε ορισμένα σημεία, ενώ ο τελευταίος είναι ακόμη ανήλικο παιδί του σχολείου. Άλλωστε ο ποιητής διαπίστωσε ότι ο αθυρόστομος «Αμολότης» είχε κυκλοφορήσει και σε άλλους, πιθανότατα μαθητές, ένας από τους οποίους σημείωσε σε φάκελο επιστολής του Μίχαλου ότι ανέμενε νέους ανάλογους σατιρικούς στίχους. Τελικά, ο Β. Μ. αποφάσισε να στείλει και το νέο του ποίημα τον Μάρτιο του 1883 (βλ. επιστολή 1.5). Αν εξαιρέσουμε δύο αινίγματα (*Αλήθεια*, 18.3.1882 και 1.4.1882), ο Β. Μ. δεν δημοσίευσε άλλο ποίημα από την έκδοση της *Ασθενούς λύρας* ως το τέλος του ίδιου χρόνου παρά μόνο το «Τρόδος» (ό.π.) και «Τῷ Γλάδστωνν» (*Αλήθεια*, 16.12.1882).

Ενδιαφέροντα, αν και λακωνικά ή μάλλον σιβυλλικά, είναι όσα γράφει ο επιστολογράφος για τον έρωτα στη Σμύρνη και στη Λεμεσό. Ο ίδιος βέβαια δεν είχε ζήσει στη Σμύρνη για να γνωρίζει την ερωτική ζωή της πόλης, αλλά δεν αποκλείεται να στάθμεισε στο λιμάνι της σε ένα από τα ακτοπλοϊκά ταξίδια του στην Αθήνα. (Ας θυμηθούμε εδώ ότι μια σκηνή του μεταγενέστερου σατιρικού ποιήματός του «Ρωμιός και Τζον Πουλής...» τοποθετείται στη Σμύρνη.) Πάντως φροντίζει να νοηθετήσει τον έφηβο συνομιλητή του, όταν ο τελευταίος τού γράφει ότι «η Σμύρνη είναι πόλις των ερώτων». Έτσι προβάλλει για την περίπτωση μιαν ηθική και εξιδανικευμένη παυχή του έρωτα· όχι την εφημερη και αγοραία σαρκική ηδονή, αλλά την «ψυχή της καλλονής», που αναδύεται μέσα από ένα ωραίο και λαμπερό πρόσωπο. Από την άλλη, όσα γράφει για τον έρωτα στη Λεμεσό ενδέχεται να αφορούν και προσωπικές του εμπειρίες: «Ο έρωσ εδώ δεν παίζεται, αλλά παίζει. Έχει όμως προσωπίδα και δεν φαίνεται». Στη μικρή και συντηρητική κοινωνία της Λεμεσού ο Β. Μ. ίσως δεν είχε πολλές ευκαιρίες για να «παίζει» με τον έρωτα. Αν θεωρήσουμε ότι ήταν τότε ερωτευμένος με την Ευτέρπη Μιχαηλίδου, ακόμη και αν η τελευταία είχε ανάλογα αισθήματα για τον φτωχό ποιητή (πράγμα που παραμένει αμφίβολο), ένας τέτοιος έρωτας δεν θα μπορούσε να ευοδωθεί και θα παρέμενε αναγκαστικά κρυμμένος και ανολοκλήρωτος (βλ. και ενότητα 1.7).

Ενδιαφέρουσες είναι οι εκτιμήσεις του επιστολογράφου για την ανάπτυξη της Λεμεσού⁷ στα πρώτα χρόνια της βρετανοκρατίας (αν και σε επόμενες επιστολές του αναφέρεται ειρωνικά και αμφίθυμα στην πρόοδο αυτή), όπως και οι πληροφορίες για πολλές πρώιμες βροχές (από τις οποίες ξεχειλισε ο χείμαρρος Γαρίλλης) και για κρούσματα της λοιμώδους «ευλογιάς». Αξιοσημείωτη είναι και η χιουμοριστική νότα για τη μετακίνηση βρετανικών στρατευμάτων από το Τρόδος σε πεδινές περιοχές εν όψει του χειμώνα. Τα σεξουαλικά υπονοούμενα στην πρόταση «Πολλοί όνοι και κάμηλοι και αγελάδες εμαυροφόρησαν, διότι έλειψαν οι Σκοτσέζοι» φωτίζονται στους σχετικούς αθυρόστομους στίχους (46-72) από την έμμετρη «Προς τον Κύριλλο (επιστολή)» (βλ. παρακάτω, 2.1).

Πάντως, σε σημείωμα στην εφ. *Αλήθεια* (11/23.9.1882) οι σκοτσέζοι στρατιώτες σχολιάζονται αρνητικά και διαχωρίζονται από τους άγγλους συναδέλφους τους: «Οι ενταύθα ευρισκόμενοι Σκώτοι στρατιώται, άνθρωποι ορεσίβιοι και τραχείς, στερούνται της πειθαρχίας εκείνης, ήτις χαρακτηρίζει τον Άγγλον στρατιώτην· πολλοί τούτων εκακοποίησαν χωρικούς τών παρά τον Όλυμπον χωριών, αικίσαντες τινας αυτών λίαν βαρέως».

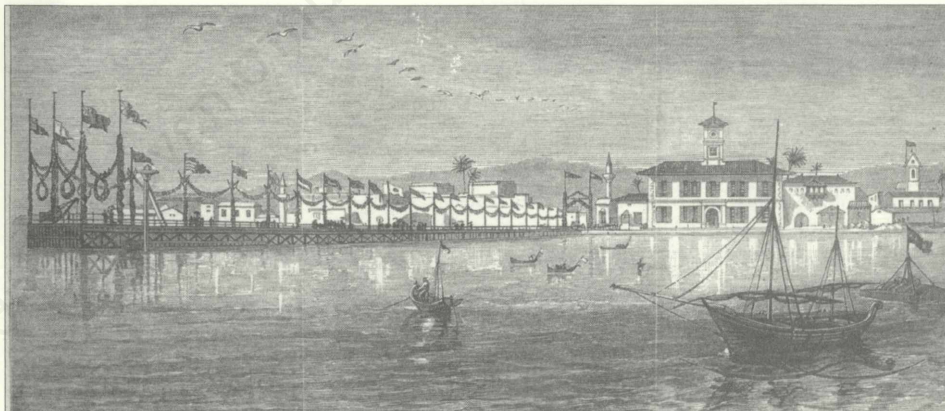
εύκαιρη από Αλεξανδρινούς· πρβ. σχετική είδηση στην *Αλήθεια*, 18/30.9.1882: «Την εβδομάδα ταύτην οι πρόσφυγες ομιληδόν αναχωρούσιν εντεύθεν εις Αίγυπτον διά τακτικών και εκτάκτων ατμοπλοίων και δι' ιστιοφόρων, οι ολίγοι δ' εναπομείναντες έτι αναχωρούσι κατ' αυτάς».

αναχωρών εις Βηρυτόν· από την αναφορά αυτή προκύπτει μάλλον ότι ο Μ. Η. Μιχαηλίδης είχε αναχωρήσει αρχικά, το 1881, για σπουδές στη Βηρυτό, ενώ από το 1882 συνέχισε τις σπουδές του στη Σύμωρη.

εξακολουθεί να μας βρέχει· «Την εβδομάδα ταύτην κατέπεσον εις τα μέρη ημών βροχαί βλάψασαι ουκ ολίγον τας σταφυλάς». «Καθ' όλην την νύκτα τής χθες έπιπτεν αδιάκοπος βροχή, σήμεραν δ' επικρατεί ου μικρά τρικυμία» (*Αλήθεια*, 9/21.10.1882).

Γαριλλής· ο χείμαρρος Γαριλλής (ετυμολογικά σημαίνει με ελάχιστη ποσότητα νερού) διατρέχει κάθετα τη δυτική πλευρά της Λεμεσού. Σε παλιότερες εποχές προκαλούσε μεγάλες καταστροφές· τον Νοέμβριο του 1894, λ.χ., κατέβηκε ορμητικός και κατέπνιξε 20 ανθρώπους, ενώ διέλυσε σπίτια και υποστατικά. Από τότε οι αρχές αναγκάστηκαν να εκτρέψουν την κοίτη του προς τα δυτικά, και έτσι το πρόβλημα περιορίστηκε (Αγνή Μιχαηλίδου, *Λεμεσός*, σσ. 30-31· βλ. σημ. 7).

Η ευλογία δεν έπαυσε· πρβ. σχετικές μαρτυρίες από την *Αλήθεια*: «Επειδή δε, ως απεδείχθη, τινές, καίπερ έχοντες ευφλογιώντας εν τη οικία των, δεν ειδοποιούσι την αρμοδιάν αρχήν, ίνα μη περιορισθώσι [...], εξεδόθη επιταγή καθ' ήν ο μη ειδοποιών αμέσως ή μη εκτελών τα υπό του αρμοδίου υπαλλήλου διατασσόμενα, υποβάλλεται εις πρόστιμον 5 λιρών και ενός μηνός φυλάκισιν, εν υποτροπή δε εις πρόστιμον 10 λιρών και τριών μηνών φυλάκισιν. Κάλλιστα έπραξεν η κυβέρνησις λαβούσα τα αυστηρά ταύτα μέτρα, αφού πολλοί των συμπολιτών ημών, εκ των κατωτέρων τάξεων του λαού προπάντων, περιφρονούσι τα υπό των υγειονομικών αρχών λαμβανόμενα μέτρα, γινόμενοι ούτω πρόξενοι μεγάλου κακού και εαυτοίς και τοις άλλοις» (4/19[=16].9.1882). «Η Α(υτού) ΕΞ(οχότης) ο Μ. Αρμοστής [δηλ. ο Sir Robert Biddulph], δυνάμει των εξουσιών αίς περιβέβληται, “ευηρεστήθη να κηρύξη την πόλιν Λεμησού μεμολυσμένην εκ κολλητικής επιδημίας”» (18/30.9.1882). «Τα εν διαστήματι τριών περίπου μηνών γενόμενα κρούσματα ευλογίας

Εγκαίνια της αποβάθρας Λεμεσού (Γκραβούρα, 1881)

εν τη ημετέρα πόλει είναι 24, ών μόνον τρία θανατηφόρα· η νόσος δεν παρουσιάζει ευ-
τυχώς κακοήθη χαρακτήρα, ελπίζεται δ' ότι ταχέως θα εκλίπη» (2/14.10.1882). «Προ-
τρέπομεν τους συμπολίτας ημών, όσοι δεν ενεδμαλίσθησαν εισέτι, να σπεύσωσι να
πράξωσι τούτο αναλογιζόμενοι ότι ο εκ της ευφλογίας κίνδυνος καθίσταται μείζων παρά
τους τυχόν ευρισκομένους ανεδμαλίστους» (9/21.10.1882).

Αραβήν βέην' προφανώς αναφέρεται στον αιγύπτιο στρατιωτικό και πολιτικό Αχμέτ
Αραμπή πασά (ή Αραβη, Αραμπη, Οράμπι κτλ., 1839-1911), ηγέτη μιας αιγυπτιακής εξέ-
γερσης, κατά τη διάρκεια της οποίας καταστράφηκαν αστικές περιουσίες στην Αλεξάν-
δρεια και δημιουργήθηκε ένα κύμα προσωρινής εξόδου μη γηγενών από την Αίγυπτο. Τον
Σεπτέμβριο του 1882 συγκρούστηκε με τα βρετανικά στρατεύματα, ηττήθηκε και καταδι-
κάστηκε σε θάνατο, αλλά στη συνέχεια εξορίστηκε στην Κεϊλάνη. Η είδηση αυτή παρου-
σιάζεται στην Αλήθεια (4/19[=16].9.1882) με τον πανηγυρικό τίτλο «Χαρμόσυνα αγγέ-
ματα»: «Χθες περί μεσημβρίαν ελήφθη ενταύθα το εξής τηλεγράφημα: “Ο Άραβης και ο
Τούβα πασάς συνελήφθησαν αιχμάλωτοι, ο στρατηγός Ουολσέλι απέρχεται εις Αλεξάν-
δρεια, ο δε στρατηγός Έβελν Γουδ εις Κάιρον”. Επί ταις ανωτέρω υπό πάσαν έποψιν λίαν
ευχαρίστοις ειδήσεσιν, οι χριστιανοί δημόται Λεμησοσύ τελούσιν εν τω Ελλ. Ναύ Αγ. Νάπας
την 4 μ.μ. ώραν δοξολογίαν, ής τα καθ' έκαστα προσεχώς». Ο Αραμπή επανέρχεται και
στο ποίημα του Β. Μ. «Η προς τον Κύριλλον (επιστολή)», στ. 16 (βλ. 2.1). Η δράση του
Αραμπή προβλήθηκε τότε αρκετά σε ελληνικά έντυπα και πέρασε και στην ποίηση. Ο Γ.
Σουρή, λ.χ., βασικό πρότυπο του σατιρικού Β. Μ.,⁸ δημοσίευσε δυο διαφορετικά ποιήματα
με τον τίτλο «Αραμπή», αλλά έγραψε και μια «κωμικοτραγική σκηνή» με τον ίδιο τίτλο, που
απαγγέλθηκε στο αθηναϊκό θέατρο «Απόλλων» (25.7.1882). Στα κείμενα αυτά, ιδίως στο
θεατρικό, ξαφνιάζουν η πολιτική οξυδέρκεια, η ετοιμότητα αλλά και οι προωθημένες, σα-
τιρικές αιχμές του Σουρή τόσο για τον κόσμο της Αιγύπτου (που αντιμετωπίζει αντιφατικά
την εξέγερση του Αραμπή) όσο και εναντίον των Βρετανών.⁹ Ας σημειωθεί εδώ ότι, εξαιτίας
των τυρανών και καταστροφών στην Αλεξάνδρεια, η οικογένεια Καβάφη μετακινήθηκε
στην Κωνσταντινούπολη, όπου παρέμεινε ως τον Οκτώβριο του 1885.

έχιδναι· ίσως υπονοεί ερωτικές και επικίνδυνες, κοινές γυναίκες· ίσως όμως γενικά
τις Συμυρινές, που είχαν (όπως και αργότερα) τη φήμη πως ήταν πολύ ελευθέριες. Ται-
ριάζει να αναφερθεί εδώ ότι και στο (περίπου σύγχρονο με την παραπάνω επιστολή)
ποίημα του Β. Μ. «Προς Βρετανίδα» η γυναίκα που παίρνει τα λογικά του ποιητικού
ήρωα παρομοιάζεται με έχιδνα: «Αλλά ως τυφλόν παιδίον έχιδναι ενηγκαλίστην / και
δηχθείς εντός του στήθους υπ' αυτής ετραυματίστην» (στ. 17-18).

Άγγελοι· ίσως υπονοεί τους φίλους του και ειδικά τον εαυτό του (αφού εργαζόταν ως
νοσοκόμος)· ενδέχεται όμως να υπονοεί ειρωνικά και τους Άγγλους. Όπως θα δούμε με
άλλη ευκαιρία, ο ποιητής παίζει επανειλημμένα σε στίχους του με τις λέξεις Άγγλοι και
άγγελοι, όπως πολύ αργότερα, ειρωνικά, και ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης στο ποίημά του
«Η τυραννία των λέξεων» (Μεθιστορία, 1995).

παύλες, τελείες, κόμματα· ο επιστολογράφος υπονοεί ότι χρησιμοποιεί άφθονα ση-
μεία στίξης, ομολογώντας με χιούμορ την αδεξιότητά του στη χρήση τους. Ενδεχομένως
απαντά σε παρατήρηση του Μίχαλου ότι δεν χρησιμοποιεί σωστή στίξη στις επιστολές
του, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ασάφειες. Βλ. και επιστολή 1.4: «κάθε φοράν
δαπανάς μισήν ώραν να διαβάσης την επιστολήν μου».

με χίλια τράντα βάσανα· με τη φράση αυτή αρχίζει το ποίημα «Η προς τον Κύριλλον
(επιστολή)»· βλ. 2.1.

αλληλοδιδασκικόν εις την Καθολικήν· «Ευχαρίστως αναγγέλλομεν ότι η νέα Εφορία
των εκπαιδευτικών ημών καταστημάτων κατιδούσα την ανάγκην και λυσιτέλειαν και
ετέρας αλληλ[οδιδασκικής] σχολής εν τη πόλει, ένεκα του αύξοντος οσημέραι αριθμού
των μαθητεούντων, συνέστησε τιαυτήν εν τη ενορία Καθολική, ήτις και ήρξατο ήδη λει-
τουργούσα» (Αλήθεια, 2/14.10.1882). Σύμφωνα με τον Αριστόδημο Πηλαβάκη (Η Λεμε-
σός και τα σχολεία της, Λεμεσός 1929, σ. 185): «Το καλούμενον “Αλληλοδιδασκικόν

Καθολικής” ιδρύθη το 1882 και ελειτούργησε μέχρι του 1898, ότε επερατώθη η Χατζηλοΐζειος Αστική Σχολή Αγίας Νάπας». Για την προϊστορία της εκκλησίας της Παντάνασσας-«Καθολικής» (στη θέση της οποίας υπήρχε καθολικός ναός και μοναστήρι Φραγκισκανών στα χρόνια της φραγκοκρατίας), από την οποία πήρε το όνομά της η ενορία της Λεμεσού, βλ. Τ. Ανδρέου, *Λεμεσός...*, σσ. 232-234.

1.3.

Λεμησός τη 17 Νοεμβρ. 1882

Φίλτατε Μιχαήλ,

Παρήλθεν μια ευκαιρία χωρίς να σου γράψω, αλλά δεν πιστεύω να σου κατοφανή. Μου γράφεις ότι σ’ αρέσουν πολύ αι επιστολαί μου· φαίνεται σου χρησιμεύουν ως εμετικόν, ή θα είσαι φίλος των αηδιών, από τα δύο το ένα. Αλλά είναι πιθανόν το δεύτερον, διότι σ’ αρέσουν αι Σμυρνιαί. Περί της υγείας σου δεν σ’ ερωτώ. Ξεύρω ότι, αφού ευρίσκεσαι εις το κλίμα της Σμύρνης, θα είσαι καλά.

Τέλος πάντων, ας έλθουμε εις το προκείμενον. Θα σου είναι βέβαια επιθυμητά τα νέα της πατρίδος μας. Πρώτον και κύριον, η ευλογία εξέλιπεν, εξέλιπεν αλλά σχεδόν. Δεύτερον, αρρώστιες δεν έχομεν, χάριτι θεία. Τρίτον, προοδεύομεν γιγαντιαίως βήμασι καβουρικοίς (νά και δοτικές πληθυντικές) και ανεξαιρέτως εις όλα, ουδ’ αυτής της κλεψιάς εξαιρουμένης. Κλεψιά! Δεν πειράζει, είναι μάθημα το οποίον μανθάνομεν εις το σχολειόν του κόσμου, και μάλιστα το πρώτον, φθάνει μόνον να προσέχει τις, να ξεύρει εντελώς τον τρόπον εις την συμφωνίαν, παραδ(είγματος) χάρ(ιν) εις το ζύγισμα, εις το μέτρημα και ούτω καθεξής. Και, προς τοις άλλοις, ||[1’] είναι και φυσικόν εις τον άνθρωπον. Πρώτοι ο Αδάμ κι η Εύα έκλεψαν τον καρπόν από το δένδρον του Θεού· κι ενώ δι’ αυτήν την κλεψιάν εδιώχθη ο άνθρωπος από τον παράδεισον, εκείνος πάλιν: «είντα ’χεις Γιάννη· τά ’χα πάντα». Είναι σημείο ότι ουδέ αυτός ο Θεός δεν ημπόρεσε να εμποδίση τον άνθρωπον από την κλεψιάν. Και ο ίδιος ο άνθρωπος έκαμεν νόμους διά να εμποδίζεται από την κλεψιάν – και νομίζει ότι επέτυχεν και εμποδίζεται. Τι τρελλός!

*Εγ’ όπου κάτω και σταθώ έν’ ο διαλογισμός μου
πως έν’ ο άνθρωπος πελλός ’πού την αρχήν του κόσμου.*

Ωστόσο, εν ενί λόγω, καθ’ όλα είμεθα ποσοολλά καλά, μόνον βροχές δεν μας βρέχει, αλλά υπομονήν, ελπίζω ότι θα μας βρέξη. Ελπίζω. Καρπέ, ελπίζω· αυτό το ελπίζω είναι ο περιπαίχτης όλου το<υ> κόσμου. Κι αυτούς ακόμα που ψυχομαχούν τούς περιπαίζει πως δεν θ’ αποθάνουν.

*Ας πά’ στ’ ανάθεμαν το ελπίζω,
ο περιπαίχτης ούλου του κόσμου.
Ούλον γλυκάδα γελά ομπρός μου
και πάντα κάμνει με να ελπίζω.*

*Πάντα λαλώ να το λησμονήσω,
και πάλιν δεν με βαστά η καρδιά μου.*

– Έλα, ελπίζω, παρηγορά μου,
χωρίς σου 'σέναν πώς 'εννά ζήσω;

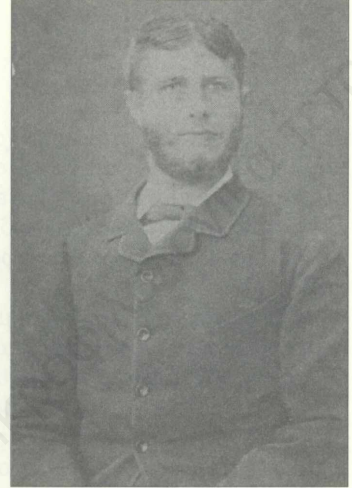
Εκείνος ο κατάρατος ο Προμηθεύς έκλεισε το πιθάριν κι έμεινε η ελπίδα μέσα, αλλά δεν είναι ||[2'] σωστός ο μύθος: του την έκλεψε η Πανδώρα (κατ' εμήν γνώμη) και την έσπειρεν εις όλον τον κόσμο κι επήραν όλοι ανεξαιρέτως από αυτήν.

Κι εγώ που έχω μακρόν πόνον
σ' αυτήν την άχαρη ψυχήν
μιάν ελπίδα έχω μόνον,
μιάν ελπίδα μοναχήν.

Κι αν πέση σ' άλλου την αγκάλη
κι η μόνη μου ελπίς σβεσθή,
ο κόσμος ας καή, Μιχάλη,
το σύμπαν όλον ας χαθή.

Τέτοια ωραία μουσική
όταν βροντήση θα γελάσω,
μόνον θα κλαύσω πως θα χάσω
δώρον του Πλάστου μου γλυκύ.

Ο κόσμος όλος ας χαλάση,
ο πλουτολάτρης φρικιών
ας κλαύση τότε πως θα χάση
τον άτιμόν του τον Θεόν.

Μ. Η. Μιχαηλίδης

Τέλος πάντων, η ελπίδα είναι η μόνη παρηγοριά του ανθρώπου· άμα του λείπει αυτή, τετέλεσται· με τι άλλο θα παρηγορηθή; Κι εμείς ελπίζομεν τώρα πως θα μας βρέξη· έχει ο Θεός. Υπομονή. Όλους μάς περιπαίζει αυτός ο διάβολος, η ελπίδα, όλους ανεξαιρέτως, κι εκείνους που ψυχομαχούν ακόμη.

Την προπαρελθούσαν Κυριακήν εδώ εις την Λεμησσόν ηύρεν ο Ησαΐας τον πελάν του. ||[2'] Πέντε φορές τον επρόσταξαν οι παπάδες να χορέψη· και οι νύφες μας, αλλίμονον! Ο Θεός να μας τες χαρώνη· έλεγεν η μια της άλλης: «Σβήσε 'σου και ν' άψω 'γώ». Απάνταν η άλλη: «Είμαι κι εγώ σβηστή». Εάν τες επούλες όλες, μόλις αγόραζες μιαν από τες αλλαγές τους. Τι τρέλλα, Θεέ μου! Κατ' εμήν γνώμη, ιδού πώς πρέπει να στολίζεται η νύμφη:

Από κολοκασόφυλλα να κάμη το φιστάνιν,
κάθε κουμπίν του φιστανιού να είν' έναν βαζάνιν.
Από τα κολοκόφυλλα τον σάκκον να σκαρώση,
να του κρεμμάση στους γυρούς και πάμιες, αν τις κλώση.
Κάθε κουμπίν του σάκκου της να είν' έναν κρομμύδιν,
στολίδιν εις την κεφαλήν να βάλη κουνουππίδιν.
Κι αντίς το γεναικίσμιον μικρόν λαιμοδετούδιν,
να βάλη εις το στήθος της ήμισυ κολοκούδιν.
Για σκουλαρίκια εις τ' αφτιά να βάλη δυο τομάτες,
η κεφαλή των σπλίγκων της να είναι με πατάτες.

Με φύλλα παπουτσοσυκιάς να κάμη παπουτσάκια
και φιόγκους στα παπούτσια της να βάλη αγγουράκια.
Για σπλίγκαν εις το στήθος της να βάλη μιν κουρβούλα,
έχει να παραπονεθῆ; Έβαλά της τα ούλα.
Ὡς και κολοκασόφυλλον κι αγγούριν και βαλάνιν·
διάβλε! Ελησμόνησα, λείπει της το ρεπάνιν.
Μα δεν πειράζει τίποτες πως λείπ' έναν κομματίν,
πέρκιμον πέψει ο Θεός κι εύρει το στο κρεβάτιν...

Ε, πώς σου φαίνεται; Δεν την εστόλισα ωραία;
Θα δυσκολευθῆς ολίγον εις την ανάγνωσιν, αλλά τι να σου κάμω;
Αν λαμβάννης Αλήθεια, θα δης έναν ποίημά μου.

B. M.

Σημείωση: Στην τετρασέλιδη αυτή επιστολή (ένα φύλλο διπλωμένο στη μέση· διαστάσεις σελίδας: 19,5X29 εκ.), χρονολογημένη μόνο με βάση το παλαιό ημερολόγιο, την προσοχή μας κεντρίζουν περισσότερο οι μάλλον αντιγυναικείες αιχμές, έστω και αν ο επιστολογράφος σχολιάζει το πρόσωπο/φύλο της γυναίκας με χιουμοριστική ή σατιρική διάθεση· πρώτα οι γυναίκες της Σμύρνης συνδέονται με το αίσθημα της αηδίας· ύστερα οι νύφες της Λεμεσού κοστολογούνται όλες μαζί με την αξία ενός νυφικού. Σε 18 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, ο ποιητής «στολίζει» με διάφορα ζαρζαβατικά την εμφάνιση μιας νύφης, που κάθε άλλο παρά τιμητική είναι, αφήνοντας για το τέλος ένα σεξουαλικό υπονοούμενο για τη νυφική παστάδα. Όσο και αν τέτοιες απόψεις εκφράζονται μέσα από ένα σατιρικό ποίημα και αποτελούν γενικότερη σατιρική μόδα της εποχής (άρα δεν πρέπει να λαμβάνονται κατά γράμμα), θα μπορούσε να πει κανείς ότι θα ήταν φυσικό ο ποιητής, ενδεχομένως ύστερα από μιν ερωτική απογοήτευση, να μη φαινόταν τόσο θετικός απέναντι στο γυναικείο φύλο, ειδικά απέναντι στην ιδέα του γάμου. Ανάλογες απόψεις επανέρχονται στο «Ποίησις διαβουλευμένη»¹⁰ και, πιο μετριάσμενες στην εκφορά τους, στο μεταγενέστερο σατιρικό ποίημά του «Ο γάμος».

Εκτός από τους σατιρικούς αυτούς στίχους, και άλλοι στίχοι που περιλαμβάνονται στην επιστολή είναι άγνωστοι και αδημοσίευτοι – υπάρχουν όμως και στίχοι που είχαν δημοσιευτεί: Το δίστιχο «Εγ' όπου κάτσω και σταθώ έν' ο διαλογισμός μου / πως έν' ο άνθρωπος πελλός 'πού την αρχήν του κόσμου» προέρχεται από το ανεπτυγμένο ιδιωματικό ποίημα «Μια επιστολή εις κυπριακήν διάλεκτον» (στ. 179-180), που είχε περιληφθεί στην *Ασθενή λύρα*. Άγνωστοι είναι και οι 24 σατιρικοί στίχοι που αφορούν την ελπίδα, οι οποίοι ενδέχεται να παραπέμπουν και σε ένα αμφίβολο ερωτικό αίσθημα. Μάλιστα ο ποιητής ανασκευάζει σε σχόλιό του τον μύθο της Πανδώρας, θεωρώντας ότι η τελευταία έκλεψε την ελπίδα από τον Προμηθέα και τη διασκόρπισε σε όλο τον κόσμο για να παραμυθιάζεται. Η χρήση της αρχαίας μυθολογίας σε σατιρικά ποίηματα του Β. Μ. είναι, βέβαια, γνωστή.

Κατά τ' άλλα, ο επιστολογράφος πληροφορεί τον αποδέκτη για τα κύρια νέα της πατρίδας· η ευλογία πάει να εκλείψει, ενώ η υποτιθέμενη (ύστερα από την οθωμανοκρατία) πρόοδος έρχεται με πολύ μικρά βήματα· η κλεψιά βασιλεύει· οι βροχές σπανίζουν· οι γάμοι καλά κρατούν.

η ευλογία εξέλιπεν... αλλά σχεδόν· πρβλ. σχετική είδηση στην *Αλήθεια* (13/25.11.1882): «Προ έξ ημερών συνέβησαν δύο νέα κρούσματα ευφλογίας εν τω υπό φύλαξιν διατελούντι μετοχίω της Χρυσορροϊτίσσης». Σύμφωνα με την εφ. *Αλήθεια* (11/23.12.1882), επιδημία ευλογιάς υπήρχε τότε και στη Σμύρνη: «Αι εκ Σμύρνης προελεύσεις υποβάλλονται εν τη νήσῳ ημών εις δεκατετραήμερον κάθαρσιν, ένεκα της εν τη πόλει εκείνη επιπολαζούσης ευφλογίας».

κλεψιά· «Οι κλέπται και εν γένει οι κακοποιοί άνθρωποι απέβησαν εμπράγματος αρχή» (Αλήθεια, 13/25.11.1882). Βέβαια ο ποιητής παρουσιάζει το πρόβλημα της κλοπής ως γενικότερο φαινόμενο.

Αλήθειαν· αναφέρεται πιθανότατα στο ποίημά του «Τρόδος», που δημοσιεύεται στην εφ. Αλήθεια στις 2.12.1882 (με το νέο ημερολόγιο, ενώ η επιστολή του Β. Μ. χρονολογείται με την παλιά ημερομηνία). Η εφ. Αλήθεια άρχισε να εκδίδεται στη Λεμεσό το 1880 με υπεύθυνο συντάκτη τον Αριστοτέλη Κ. Παλαιολόγο. Από το 1897 πέρασε στα χέρια του δημοτικιστή Μενέλαου Δ. Φραγκούδη.

§

1.4.

Λεμησός τη 1/13.1.<18>83

Φίλτατε Μιχαήλ,

Αυτήν την φοράν δεν σου γράφω με διάθεσιν, διότι πολλά συμβάντα με ελύπησαν· εάν όμως παρέλθῃ αὐτή ἡ περίστασις, θα ἔχῃς ἐπιστολὴν μου πλήρη χαράς, διότι τότε μετὰ τὴν λύπην, ἢ μάλλον μετὰ τὸν κίνδυνον καθὼς ἀναζωοῦται, πάντοτε μετὰ τὸν χειμῶνα ἐπέρχεται ἡ ἀνοιξίς, οὕτω και κάθε καρδιά ἔχει και τοὺς χειμῶνας και τὰς ἀνοιξίσεις τῆς.

Λυπεῖσαι, διότι θα περάσης τὰς εορτὰς τῶν Χριστουγέννων μακρὰν τῆς πατρίδος σου·

*πτῆνόν μακρὰν τοῦ δάσους τοῦ, μακρὰν τῆς φωλεᾶς τοῦ,
λυπεῖται, ἀλλὰ δύναμιν δίδει στὰς πτέρυγας τοῦ·
μια ὥρα μ' ἓνα πέταγμα στο δάσος τοῦ θα τρέξῃ
κι εἰς τὴν φωλιάν τοῦ τὴν γλυκιάν ολόχαρο θα παίξῃ.
Θα το χαδεύῃ ἡ μάνα τοῦ κι αὐτὸ θα καμαρώνη
πὼς ἔμαθε μονάχο τοῦ τὰς πτέρυγας ν' ἀπλώνη.*

Ἀλλὰ, περίεργον! Λέγεις μόνος σου· πῶς; Δεν υπάρχουν κι ἄλλοι μαθηταὶ ἐκεῖ Κύπριοι; Κι αν δεν εἶναι μαθηταί, ἔχει, νομίζω, κυπρίους ἐμπόρους και θα περάσης πάνω κάτω καλά, αν και αἱ ἡμέραι τῆς σχολῆς σας εἶναι πολλαί. Πρόσεχε, ὅμως,

*Να μη ἐγγίσης πούλουδο σμυρνάικο διόλου,
σμυρνάικο τραντάφυλλο ποτέ μη μυρισθῆς,
παντοῦ παγίδες στήνονται και κρύπτονται τοῦ δόλου,
κι ἄμα ἐγγίσης, θα πιασθῆς. ||[1^ν]*

Μου γράφεις ὅτι ἀγνοεῖς κυπριακά, διότι φύλλα κυπριώτικα δεν λαμβάνεις. Καλύτερα να μην μανθάνῃς τὰ πάθη τῶν Κυπρίων, διὰ τὰ ὁποῖα χρησιμεύουν αἱ ἐφημερίδες μας. Ὅσον για τὴν Αλήθειαν, θα σου τὴν στέλλω τακτικά· μέσα μέσα καμιάν φοράν και κανέναν Στασίνον.

Γράφεις μου ὅτι κάθε φοράν δαπανᾷς μισὴν ὥραν να διαβάσης τὴν ἐπιστολὴν μου· γράφε τὰς ὥρας εἰς κάθε μου ἐπιστολὴν και, ὅταν ἔλθῃς, θα τὲς παραβάλομεν με τὰς ὥρας ὅπου δαπανᾷς ἐγὼ διὰ τὰς ἐπιστολάς σου, και τότε, ἀφού τὰς παραβάλομεν, ὅποιος ἔχει ρέστα να δίδῃ, θα τὰ δώσῃ. Αὐτὴν τὴν φοράν πιστεύω ὅτι διὰ τὴν ἐπιστολὴν μου θα δαπανήσης τρία τέταρτα.

Ἐδῶ χάριτι θεία εἴμεθα κάλλιστα. Αἱ βροχαὶ ἐξακολουθοῦν ωραία, ἐχόρτασεν ὅλη ἡ νῆσος. Ὁ χειμῶν εἶναι ἥπιος, γλυκὺς και βροχερός. Ἡ εὐλογία ἐξέλιπεν

ολοτελώς· ασθeneίς δεν έχομεν, χάριτι θεία. Τα εφετινά σπέρματα ευρίσκονται εν καλλίστη καταστάσει προς το παρόν.

Β. Μιχαηλίδης

Είπα εις τους αιδεσίμους τους ασπασμούς σου και τα παράπονά σου. Ο άγ[ιος] έξαρχος σε εύχεται, αλλά δεν ήξευρεν πού θα αποδώση το πράγμα, δηλ. το να του γράφης πανιερώτατον και όχι πανοσιώτατον (διότι έτσι γράφεις εις την επιστολήν σου).

Συγγνώμην, Μιχάλη, διά την άρνησιν της επιστολής τού Κυρίλλου (την εις κυπριακήν διάλεκτον γεγραμμένην), ήν δεν σου έστειλα.

Τα δημαρχιακά μας δεν πηγαίνουν καλά.

Εύχομαί σοι το νέον έτος να διέλθη εν πλήρει χαρά και ευδαιμονία. Πότε θα έλθης;

Ο ίδιος

Σημείωση: Και στην επιστολή αυτή (ένα φύλλο με διαστάσεις 19,5X29 εκ., γραμμένο και στις δυο του όψεις) ο ποιητής εμφανίζεται στενοχωρημένος («πολλά συμβάντα με ελύπησαν»), αλλά δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν τα συμβάντα αυτά αφορούν προσωπικά, συναισθηματικά, επαγγελματικά ή άλλα προβλήματα. Όμως, αν συνδεθούν με όσα γράφονται και κυρίως με όσα υπονοούνται σε στίχους του σε προηγούμενες επιστολές, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι εδώ πιθανόν να επιτείνεται κάποια ερωτική διάψευση. Ο επιστολογράφος επιχειρεί, πάντως, να παρηγορήσει και να νουθετήσει με στίχους του τον ξενιτεμένο σπουδαστή. Τόσο το εξάστιχο όσο και το τετράστιχο που περιλαμβάνονται στην επιστολή αυτή είναι άγνωστα και αδημοσίευτα. Ενδέχεται και τα δύο να γράφτηκαν με αφορμή το αμέσως προηγούμενο γράμμα και γενικά το πρόσωπο του Μίχαλου. Για άλλη μια φορά ο ποιητής συμβουλεύει τον σπουδαστή να αποφύγει να μπλέξει ερωτικά με Σμυρνιά.

Επιπρόσθετα, ο επιστολογράφος αναφέρεται στην πλούσια τοπική χειμωνιάτικη βροχόπτωση (βλ. *Αλήθεια*, 27/9.12.1882, 4/16.12.1882 και 24/5.1.1883) και στην ικανοποιητική εικόνα της σποράς (ποτέ δεν ξεχνά τις αγροτικές ρίζες του), στην εξάλειψη της ευλογιάς (βλ. *Αλήθεια*, 4/16.12.1882) και στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Δημαρχία Λεμεσού. Για άλλη μια φορά αρνείται να στείλει το νέο σατιρικό ποίημά του, που απευθύνεται εν είδει επιστολής στον Κύριλλο.

αιδεσίμους, έξαρχος· προφανώς αναφέρεται σε ιερωμένους της Λεμεσού, αλλά μάλλον σε ιερείς ή/και ιερομόναχους (αρχιμανδρίτες) και όχι σε αρχιερείς. Ο Β. Μ. εξακολουθεί να διαμένει, μαζί με κληρικούς, σε κελιά της Μητρόπολης Κιτίου, στο παράρτημα της Λεμεσού. Προφανώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αρκετοί από τους συνδρομητές της πρώτης συλλογής του ήταν κληρικοί με τους οποίους είχε συναστραφεί και κατά τα νεανικά του χρόνια στη Λευκωσία και τη Λάρνακα.

Μητρόπολη Κιτίου (Παράρτημα Λεμεσού)
Εδώ έζησε ο Β. Μιχαηλίδης γύρω στα 1880

Στασίον· η εφ. Στασίος τυπωνόταν στη Λάρνακα από τον Ιανουάριο του 1882 ως τον Δεκέμβριο του 1883 με υπεύθυνο εκδότη τον συγγραφέα Θεμιστοκλή Θεοχαρίδη. Ακολούθως η εφημερίδα συνέχισε με τον τίτλο Φωνή της Κύπρου.

8

1.5.

Λεμησός τη 12/24 Μαρτ. 1883

Φίλτατε Μιχαήλ,

Παρήλθον πολλαί ημέραι χωρίς να σας γράψω. Θα σας εξήτουν συγγνώμην, εάν δεν ήσθο φίλος. Εκ της τελευταίας σας επιστολής εννόησα πόσον σας ευχαριστούν τα σατιρικά μου ποιήματα και ηναγκάσθην δι' ευχαρίστησίν σας να σας στείλω και την προς τον Κύριλλον επιστολήν μου, την οποίαν άλλοτε σας ηρνήθην, και εις την οποίαν είχαν προσθέσει και τινά δίστιχα διά τον ενταύθα συμβάντα σεισμόν κατά την πρωίαν της Δευτέρας της Τυρινής. Λυπούμαι πολύ να λέγης ότι, φοβούμενος μήπως δεν σου γράφω, μου γράφεις έστω και κατά την ενδεκάτην εσπερινήν ώραν. Δεν επιθυμώ να σου είμαι οχληρός. Εγώ – μου γράφεις, δεν μου γράφεις – θα σου γράφω.

Ο Κύριλλος εις εμέ δεν γράφει, αλλά μανθάννω από πατριώτας ερχομένους εξ Αθηνών ότι κακήν κακώς περνά ο δυστυχής!

Τα νέα της πατρίδος μας: Αι μεταρρυθμίσεις εμπήκαν εις ενέργειαν· οι αντικαταστάται των Καδήδων, αντί κουρουκλίν, φορούν μπερρούκκαν.

[[1^η]] Εφέτος προμηνύεται ευτυχία. Ο καιρός καθ' όν ήτο φόβος από μάρτες και σκάμπη παρήλθεν. Το μόνον κακόν διά την γεωργίαν είναι η ακρίς, αλλ' έχομεν ελπίδας ότι και αυτή δεν θα βλάψη. Τα πάντα εν τη πατρίδι κάλλιστα, ενός μόνον πράγματος στερούμεθα αναγκαιοτάτου, δηλαδή ενός φρενοκομείου.

Ο ά(γιος) έξαρχος σοι εύχεται εκ βάθους καρδιάς να προκόψης. Έτσι μου είπεν κι έτσι σου γράφω.

Ο Παλαιολόγος αρμάστην, άρπαξέν την κι εκείνος· έχει ο Θεός και διά λόγου μας.

Το γράμμαν σου ούτε ημερομηνίαν έχει ούτε Σμύρνην ούτε τίποτε. Ή πού είσαι, πόθεν μου γράφεις, τίποτ' έτσι σημάδιν κτλ.

Κι εγώ τώρα είναι η δωδεκάτη εσπερινή ώρα οπού σου γράφω, μόλις επέστρεψα από σχοινοβατικήν παράστασιν.

B. Μιχαηλίδης
εν βία

Κάμε να 'ρτης σ' έναν μήναν
κι οι κοπέλλες επολλύναν·
οι μικρές εμεγαλύναν
κι άντραν θέλουν και γυρεύουν
κι οι μεγάλες αζουλεύκουν.
Εγώ, μ' όλες μου τες ζάλες,
δεν αρνούμαι τες μεγάλες,
κείνες πάντα θ' αγαπώ·
και για κείνες όπου πάγω πάντα θα καρδιοκτυπώ.

Σημείωση: Η επιστολή είναι γραμμένη και στις δύο όψεις ενός φύλλου με διαστάσεις 19,5X29 εκ. Σε χωριστό φύλλο, διπλωμένο στη μέση (δηλαδή σε τέσσερις σελίδες με διαστάσεις 21X26 εκ.), αναγράφονται τα ποιήματα «Η προς τον Κύριλλον (επιστολή)» και «Φέτι μες στες Τυρινάδες» (βλ. 2.1 και 2.7). Στο δεξιό περιθώριο της αρχικής σελίδας του πρώτου ποιήματος ο ποιητής σημείωσε κάθετα, απευθυνόμενος στον Μίχαλο: «Θα φας τα πάσπαλλά σου όσον να διαβάσης τα γραφόμενά μου. Θα σου γράψω, όταν εξέλθω του Άδου. Συγγνώμη διά την αργοπορίαν μου». Στο τέλος του δεύτερου ποιήματος έκρινε σκόπιμο να σημειώσει: «Η Αλήθεια δεν λέγει σωστά περί του σεισμού. Ο πρώτος σεισμός ήτο με βροντές υπόκωφες. Κατά τους Άγγλους, εμέτρησαν το Τρόδος μετά τον σεισμόν και το εύρον 50 πόδας χαμηλότερον παρ' όσον το ήξευραν άλλοτε. Ψες ακόμα περί την ενδεκάτην ώραν ησθάνθημεν δύο ελαφράς δονήσεις. / Κυριακή της Τυρινής». Σύμφωνα με την εφ. Αλήθεια, ο πρώτος, ισχυρός σεισμός έγινε το πρωί της Δευτέρας της Τυρινής και έγινε αισθητός σε όλο το νησί· προκάλεσε υλικές ζημιές σε κατοικίες, ενώ κατά τις επόμενες μέρες ακολούθησαν ελαφρές μετασεισμικές δονήσεις: «Την Δευτέραν περί ώραν 7.30 π.μ. εγένετο σφοδρός σεισμός διαρκέσας 20 δευτερόλεπτα· τούτω ηκολούθησαν μετά τινά λεπτά και έτεροι δονήσεις ελαφραί· την επαύριον πάλιν, Τρίτην, περί ώραν 9.30 μ.μ. επανελήφθη ο σεισμός, ευτυχώς όμως ελαφρός και βραχύς. Αποτέλεσμα των γενομένων σεισμών, και ιδίως του πρώτου, υπήρξεν η διάρρηξις οικιών τινών. Η διεύθυνσις του σεισμού ην εκ δυσμών προς ανατολάς, ουχ ήττον δε σφοδρός υπήρξε και εν Λάρνακι και Λευκωσία, εγένετο δ' επαισθητός, ως φαίνεται, εν όλη τη νήσω» (26/10.3.1883)· «Και την εβδομάδα ταύτην συνέβησαν δονήσεις τινές ελαφραί του εδάφους, ελπίζομεν όμως ότι παρήλθεν ο φόβος του κακού» (5/17.3.1883). Ανάλογες πληροφορίες με αυτές της Αλήθειας δίνονται και σε επιστολή (από Λεμεσό, 28.2.1883) της Ευτέρπης Μιχαηλίδου προς τον αδερφό της Μίχαλο (βλ. και 1.7).

Μαζί με την πέμπτη αυτή επιστολή του, ο Β. Μ. συγκατένευσε, ευτυχώς, να στείλει στον 17χρονο πια Μίχαλο άλλα δυο σατιρικά του ποιήματα, τα οποία αλλιώς δεν θα τα γνωρίζαμε. Οι στίχοι που προστέθηκαν στο τέλος της επιστολής «[Κάμε να 'ρτεις σ' έναν μήναν...]» είναι άγνωστοι· προφανώς γράφτηκαν και αυτοί για τον Μίχαλο. Ορισμένα από τα χιουμοριστικά σχόλια του επιστολογράφου για την πολιτική ή άλλη κατάσταση στην πατρίδα πλαισιώνουν με τον καλύτερο τρόπο το εκτενές σατιρικό ποίημά του: α) οι «μεταρρυθμίσεις» επί βρετανοκρατίας έχουν τροχοδρομηθεί: οι διάδοχοι των οθωμανών «καδήςδων» (ιεροδικαστών) φορούν περούκα (δηλ. το βρετανικό κάλυμμα κεφαλής των δικαστών) αντί για «κουρουκλίν» (μαντίλι, σαρίκι)· β) τα πάντα στο νησί είναι «κάλ-λιστα»· λείπει μόνο ένα φρενοκομείο. Επίσης ανακοινώνεται ο γάμος του δημοσιογράφου, εκπαιδευτικού και δικαστή Αριστοτέλη Κ. Παλαιολόγου (1852-1915), εκδότη της εφ. Αλήθεια, με την οποία συνεργαζόταν τότε ο ποιητής. Αξιοσημείωτη είναι και η πληροφορία που δίνει ο επιστολογράφος ότι την ίδια βραδιά, προτού γράψει το πέμπτο γράμμα του προς τον Μίχαλο, είχε παρακολουθήσει παράσταση με ακροβάτες (σχοινοβάτες). Τέτοιες παραστάσεις θα ήταν από τις λίγες ευκαιρίες που υπήρχαν τότε στο νησί για ψυχαγωγία. Μόλις κατά τα πρώτα χρόνια της βρετανοκρατίας έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτοι χώροι διασκέδασης στη Λεμεσό, μια μικρή πόλη με πληθυσμό μόλις 6000 κατοίκους· λ.χ. στο «Αχταίον» χόρευαν ξένες χορεύτριες, ενώ παρουσιάζονταν ακροβατικά νούμερα (Αγνή Μιχαηλίδη, ό.π., σ. 232). Δημοφιλείς ήταν και οι παραστάσεις του Καραγκιόζη, αλλά και οι επιδείξεις ταχυδακτυλουργών και πνευματιστών στα καφενεύα «Ακρόπολις», «Αχταίον» και «Φάληρο» (Κ. Πιλαβάκης, σσ. 194-197 [βλ. σημ. 7], Αγνή Μιχαηλίδη, ό.π., σσ. 238-241). Σταδιακά αρχίζει να αναπτύσσεται η θεατρική κίνηση, κυρίως με τη συμβολή θιάσων από την Ελλάδα ή από άλλες χώρες (βλ. Γ. Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο*, τ. Α', Λευκωσία 2005, σσ. 17-83).

αντικαταστάται των Καδήςδων· το 1882, με διάταγμα της βασίλισσας Βικτώριας, παραχωρείται σύνταγμα στην Κύπρο και καταργούνται τα οθωμανικά δικαστήρια: «Λέγε-ται ως βέβαιον ότι μετά δύο εβδομάδας αφικούνται εις Κύπρον οι κατά τας δικαστικές

μεταρρυθμίσεις διορισθέντες Άγγλοι πρόεδροι των δικαστηρίων Λεμησσού και Λάρνακος, αντικαθιστώντες τους ήδη προεδρεύοντας καδήδας» (Αλήθεια, 18/30.9.1882).

ακρις· πρβ. «Έκθεσις περί ακρίδος», Αλήθεια, 12/24.3.1883 και 19/31.3.1883.

Το γράμμα σου ... πού είσαι, πόθεν μου γράφεις, τίποτ' έτσι σημάδιν· ανάλογες εκφράσεις είχαν χρησιμοποιηθεί και στο ποίημα του Β. Μ. «Μια επιστολή εις κυπριακήν διάλεκτον» (γρ. Μάρτιο 1881): «Ήρτεν μου μια επιστολή εχτές, προχτές δική σου, / τζ' ήτον 'πού κάτω μανιχά ξερη' υπογραφή σου. / Πού είσαι, πόθεν μου 'γραψες, τίποτ' έτσι σημάδιν», κτλ. (στ. 5-7).

1.6.

Λεμησσος τη 26/7 Μαρτ. 1883

Φίλτατε Μιχαήλ,

Και πάλιν λαμβάννω αφορμήν να σου γράψω. Αυτήν όμως την φοράν θα σε βάλω εις κόπους και φροντίδας, διά τας οποίας σου ζητώ συγγνώμην.

Η εικών την οποίαν σας εγκλείω παριστά Παναγίαν, έργον του Ραφαέλλου. Αυτή θα σας χρησιμεύση ως δείγμα (ως προς το σχέδιον μόνον) διά να ζητήσετε και από εκεί ίσως εύρετε φωτογραφήματα του πρωτοτύπου τού εν Φλωρεντία και μοι στείλατε ένα, το οποίον μοι είναι αναγκαίον· οποιοδήποτε μεγέθους και αν είναι, ας είναι, αρκεί να είναι όμοιον κατά το σχέδιον της εγκλείστου μικράς εικόνας. Εάν δε δεν υπάρχουν εκεί, στείλατέ μου το σχέδιον οπίσω, διά να το στείλω εις Αθήνας και Μασσαλίαν. Ό,τι δε και αν πληρώσητε, είναι δεκτόν. Εάν όμως δεν είναι το φωτογράφημα από το πρωτότυπον αλλά από την χαλκογραφίαν (διότι εκτός του εν Φλωρεντία πρωτοτύπου υπάρχει και χαλκογραφία αντίγραφον αλλά επιτυχέστατον), στείλατέ μου. Θα σας είμαι λίαν υπόχρεως.

Τα πάντα εν Κύπρω εν πλήρει υγεία και ευτυχία.

Β. Μιχαηλίδης

||[1^v] Την τελευταίαν επιστολήν σου την έλαβα, δηλαδή εκείνην που μου έλεγε πως πήγες στην εκκλησία να δης έναν κορίτσιν· δι' αυτό θα σου απαντήσω αργότερα.

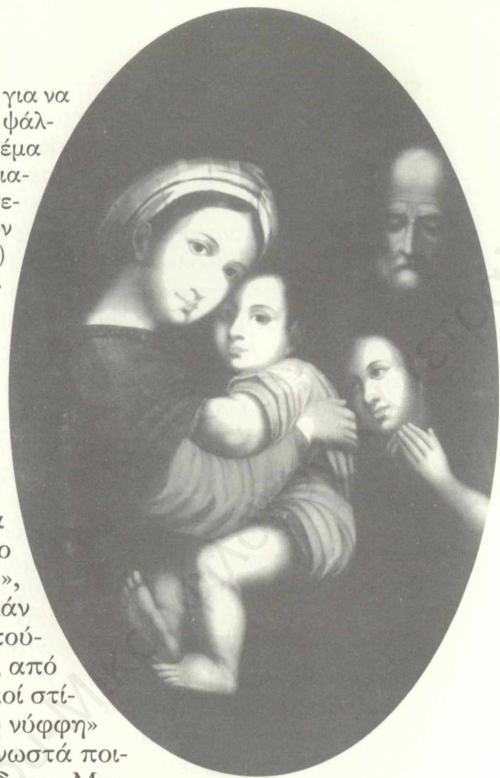
Σημείωση: Η επιστολή αυτή, γραμμένη και στις δύο όψεις ενός φύλλου με διαστάσεις 19,5X29, θα πρέπει να είναι η τελευταία χρονολογικά από τις έξι επιστολές του Β. Μ. που παρουσιάζουμε εδώ. Θα πρέπει να γράφτηκε στις 26.3.1883, δηλαδή στις 7.4.1883 κατά το νέο ημερολόγιο. Λιγότερο πιθανή φαίνεται η δυνατότητα να δίνεται ημερομηνία μόνο σύμφωνα με το ένα ημερολόγιο, και η επιστολή να γράφτηκε/ολοκληρώθηκε σε δύο συνεχόμενες ημέρες, 26 και 27 Μαρτίου.

Η επιστολή αυτή έχει διαφορετικό, πιο «σοβαρό» ύφος και διαδικαστικό/πρακτικό περιεχόμενο σε σχέση με τις πέντε προηγούμενες· αφορά τα εικαστικά ενδιαφέροντα του επιστολογράφου, ο οποίος, όπως γνωρίζουμε, είχε παρακολουθήσει μαθήματα αγιογραφίας στα νεανικά του χρόνια στη Λευκωσία, ενώ αργότερα αντέγραφε εικόνες της αναγέννησης (βρισκόμαστε σε εποχή κατά την οποίαν η ιταλίζουσα και ρωσιζουσα αγιογραφία επιδρούσε ακόμη πολύ στην ορθόδοξη αγιογραφία). Έτσι εσωκλείει στο γράμμα του μικρή εικόνα της Παναγίας από πίνακα του Ραφαήλ και ζητά από τον Μίχαλο να του εξασφαλίσει ανάλογες φωτογραφίες του αντίστοιχου πίνακα του ιταλού ζωγράφου. Για την ώρα δεν σχολιάζει την πληροφορία που του έδωσε ο νεαρός φίλος του, ότι δηλαδή

πήγε στην εκκλησία για να δει ένα κορίτσι, ίσως για να μην τον δυσαρεστήσει· επιφυλάσσεται να του τα ψάλει σε νέα επιστολή του. (Σημειώνουμε ότι το θέμα του έρωτα δύο εφήβων/νέων μέσα σε εκκλησιαστικό χώρο είναι γνωστό στη νεοελληνική λογοτεχνία ήδη από το διήγημα του Ρήγα «Το πρώτον αμόρι», *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, 1790.) Δεν γνωρίζουμε, πάντως, αν ο Β. Μ. έγραψε και άλλες επιστολές προς τον Μ. Η. Μιχαηλίδη. Αν έγραψε, αυτές θα πρέπει να έχουν χαθεί οριστικά, αφού δεν σώζονται στα κατάλοιπα του αρχείου του τελευταίου (βλ. 1.7).

Συμπερασματικά, ο Β. Μ. έχει ενσωματώσει στο κείμενο τεσσάρων από τις έξι παραπάνω επιστολές του, που δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά, πέντε άγνωστα άτιτλα ποιήματά του, σχεδιάσματα ή πιο ολοκληρωμένα: «[Ας πά' στ' ανάθεμαν...]», «[Από κολοκασόφυλλα...]», «[Πτηνόν μακράν του δάσους του...]», «[Να μη εγγίσης πούλουδο...]», «[Κάμε να 'ρτης σ' έναν μήναν]», από τα οποία ξεχωρίζουν οι ιδιωματικοί σατιρικοί στίχοι του για το «πώς πρέπει να στολίζεται η ύφφη» (βλ. και 1.7), καθώς και στίχους από δυο γνωστά ποιήματά του, που δημοσιεύτηκαν τότε («Τρόδος», «Μια επιστολή εις κυπριακήν διάλεκτον»). Εξάλλου, μαζί με την πέμπτη επιστολή του έχει επισυνάψει άλλα δυο ποιήματά του, για τα οποία γίνεται λόγος στην επόμενη ενότητα (βλ. 2.1 και 2.7).

Από την ανάγνωση των έξι επιστολών μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι ο συντάκτης τους είναι ένας ευαίσθητος άνθρωπος, ο οποίος δεν είναι καθόλου αποκομμένος από τα πολιτικά, κοινωνικά ή άλλα θέματα και προβλήματα της εποχής του. Φροντίζει να ενημερώνεται για την επικαιρότητα (κυρίως από την εφ. *Αλήθεια*, με την οποία συνεργάζεται τότε) και να μεταφέρει στον νεαρό αλληλογράφο του τα νέα της πατρίδας ή του έξω κόσμου, εκφράζοντας (πολλές φορές με χιούμορ αλλά και με θλίψη) τις συναισθηματικές αντιδράσεις του. Έτσι, εμφανίζεται λυπημένος για τις πολεμικές συγκρούσεις στην Αίγυπτο και, παρά το γεγονός ότι η επίσημη πληροφόρηση της εποχής μιλά για ωμότητες ιθαγενών (με επικεφαλής τον Αραμπή) σε βάρος χριστιανών και ευρωπαίων Αιγυπτιωτών, ο επιστολογράφος είναι σε θέση να αντιληφθεί τις πολιτικές σκοπιμότητες των βρετανών αποικιοκρατών. Παράλληλα αναφέρεται με χιουμοριστικά και ειρωνικά σχόλια στη δήμεν πρόοδο κατά τα πρώτα χρόνια της βρετανοκρατίας στην Κύπρο, παρακολουθεί από κοντά την επιδημία της ευλογιάς (αφού εργάζεται στο Νοσοκομείο Λεμεσού), χαίρεται για την πλούσια βροχόπτωση και την ανάπτυξη της γεωργίας, κτλ. Επίσης, δεν διστάζει να εξωτερικεύσει και προσωπικές του ανησυχίες και αδιέξοδα, ειδικά για την ποίησή του· λ.χ. συναισθάνεται ότι τον εγκαταλείπει η ποιητική του μούσα. Όμως δεν εκ-

Μια από τις αγιογραφίες που αποδίδονται στον Β. Μιχαηλίδη (Ναός Σωτήρος, Λάρνακα)

φράζει ανοικτά την απογοήτευση που νιώθει για τα συναισθηματικά του ή για άλλα προσωπικά του προβλήματα, έστω και αν τα υπαινίσσεται με γενικόλογα σχόλια. Ας συγκεντρώσουμε εδώ τέτοιες ενδείξεις: «αλλίμονον όταν τις δεν έχει διάθεση»· «έχω κι εγώ τες πίκρες μου, έχω τα βάσανά μου»· «Ο έρωσ εδώ δεν παίζεται, αλλά παίζει. Έχει όμως προσωπίδα και δεν φαίνεται» (1.2)· «Κι αν πέση σ' άλλου την αγχάλη / κι η μόνη μου ελπίς σβεσθή, / ο κόσμος ας καή, Μιχαήλη, / το σύμπαν όλον ας χαθή» (1.3)· «δεν σου γράφω με διάθεση, διότι πολλά συμβάντα με ελύπησαν» (1.4)· «οι μικρές εμεγαλύναν / κι άντραν θέλουν και γυρεύουν / κι οι μεγάλες αζουλεύκουν. / Εγώ, μ' όλες μου τες ζάλες, / δεν αρνούμαι τες μεγάλες, / κείνες πάντα θ' αγαπώ· / και για κείνες όπου πάγω πάντα θα καρδιοκτυπώ»· «Θα σου γράψω, όταν εξέλθω του Άδου» (1.5).¹¹ Από την άλλη, ο επιστολογράφος δίνει φιλικές συμβουλές στον νεαρό Μίχαλο (λ.χ. να αποφεύγει συναναστροφές με γυναίκες της Σμύρνης και εφήμερους έρωτες), ενώ τον διασκεδάζει με σατιρικούς στίχους ή τον εμψυχώνει με στίχους που γράφει ειδικά γι' αυτόν.

Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι ο επιστολογράφος Β. Μ., όπως συμβαίνει και σε αρκετά ποιήματά του, δεν τηρεί με συνέπεια μια ενιαία γλωσσική μορφή ή ένα σταθερό ύφος· από τον πληθυντικό της ευγένειας περνά στον ενικό της οικιότητας (και αντίστροφα)· από έναν τυπικό, σοβαροφανή λόγο μεταπίπτει απότομα σε αυθόρμητες και χιουμοριστικές εκφράσεις. Η απλουστευμένη γλώσσα που χρησιμοποιεί, παρά τις λόγιες και «επίσημες» εκφράσεις και προσφωνήσεις που περιλαμβάνει, βρίσκεται πιο κοντά στη δομή ή στο ύφος μιας προφορικής καθομιλουμένης της εποχής του παρά στην καθαρεύουσα, ενώ συχνά (από τη δεύτερη επιστολή) διανθίζεται με ιδιωματικές λέξεις και εκφράσεις. Επίσης, συχνά ο τυπικός λόγος της επιστολογραφίας εναλλάσσεται με εξομολογητικούς και μελαγχολικούς τόνους ή με πιο ανάλαφρες, χιουμοριστικές και ειρωνικές πινελιές. Θα λέγαμε ότι και μέσα από τις επιστολές του ο Β. Μ. διαγράφεται ένας αυθεντικός, «λαϊκός» και μετρημένος άνθρωπος, που συλλαμβάνει με ευαισθησία, διορατικότητα αλλά και με λοξές ματιές τα πολιτικά, κοινωνικά και άλλα πράγματα του καιρού του, έστω και αν δεν αποκαλύπτει στον ανήλικο συνομιλητή του τις πιο μύχιες πτυχές του ψυχισμού του, γιατί δεν προφέρεται να μιλήσει γι' αυτές.

1.7. Ταιριάζει να κλείσουμε την ενότητα αυτή με μερικές μαρτυρίες από επιστολές της Ευτέρπης Η. Μιχαηλίδου (1865-1944) προς τον αδερφό της Μιχαήλ Η. Μιχαηλίδη. Στο αρχείο του τελευταίου σώζονται 39 επιστολές της περιόδου 1882-1889 (οι περισσότερες γράφτηκαν από τον Μάρτιο του 1882 ως τον Μάρτιο του 1883). Εδώ η 17χρονη Ευτέρπη, μαθήτρια τότε στην Ελληνική Σχολή Λεμεσού, ενημερώνει με αδερφική τρυφερότητα και αγάπη τον 16χρονο Μίχαλο για τα νέα της οικογένειας και της πατρίδας ή για άλλα γεγονότα· λ.χ. για τις πολεμικές συγκρούσεις στην Αλεξάνδρεια (Ιούνιος 1882), τον σεισμό που έπληξε τη Λεμεσό, την επιδημία ευλογιάς, τις ιπποδρομίες (ο Μίχαλος ενδιαφερόταν για το αγγλοφερμένο αυτό άθλημα· το 1912 συνέβαλε στην ίδρυση της Ιππικής Εταιρείας Λεμεσού και το 1922 στη σύσταση του Ομίλου Φιλίππων), τους εορτασμούς προς τιμή της βασίλισσας, την ίδρυση νέου δικαστηρίου στη Λεμεσό, τη δίκη του Α. Κ. Παλαιολόγου, κτλ. Με την ευγενική μεσολάβηση

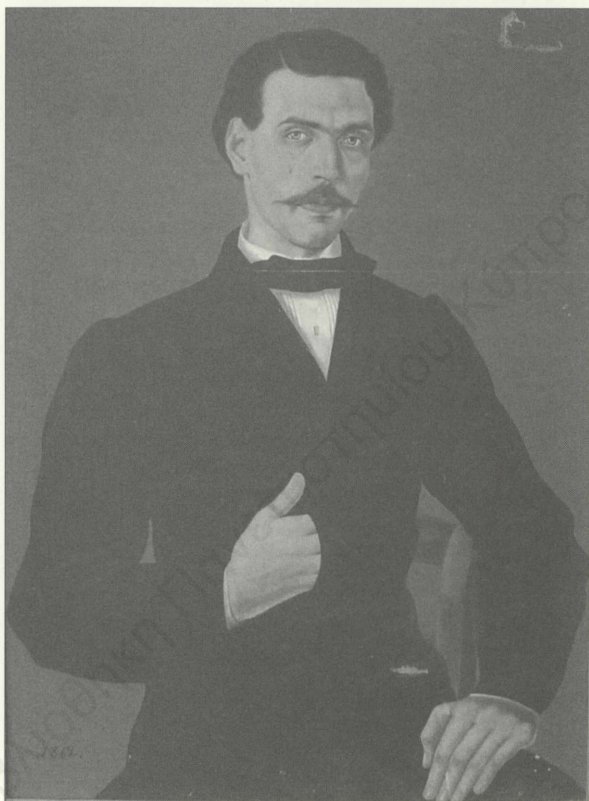
της φίλης Μαρίας Μιχαηλίδου και του φίλου Πέτρου Φιάκκα, μας έχουν παραχωρηθεί (εκτός από φωτογραφικό υλικό και αρκετές άλλες πληροφορίες) τέσσερις επιστολές της Ευτέρπης Μιχαηλίδου (αργότερα Αραούζου),¹² στις οποίες υπάρχουν οι παρακάτω αναφορές στο πρόσωπο και το έργο του Β. Μ.:

α) «Αν θέλεις και ευχερήσεις (=ευκαιρήσεις), αντίγραψε το ποίημα του Νοσοκόμου και στείλε μας το» (20.11.1882). β) «Έλαβον και την επιστολήν του κυ(ρί)ου Βασιλείου και σας ευχαριστώ. Όταν ευχερήσεις (=ευκαιρήσεις) και θέλεις, διότι και άλλοτε σοι έγγραφα, αντίγραψε εκείνον το ποίημα όπου σοι έστειλε διά τας νύμφας, διότι καθώς λέγουν είναι ωραίον, και στείλε μας το» (31.1.1883). γ) «Έλαβον και το ποίημα του Βασιλείου και άκρως ευχαριστήθημεν, είναι πράγματι πολύ νόστιμον. Ο πατήρ μας λέγει είναι το μόνον όπου του ήρεσεν, διότι έχει πολλήν ευφυΐαν» (28.2.1883). δ) «Την επιστολήν του φίλου σου την έστειλα αμέσως εις το ταχυδρομείον» (3.1.1883)· αν εδώ υπονοείται ο Β. Μ., τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Μίχαλος έστειλε επιστολές του (ή κάποιες από αυτές) προς τον Β. Μ. μέσω της Ευτέρπης, η οποία τις προωθούσε ταχυδρομικώς στον ποιητή.

Από τις μαρτυρίες αυτές διαπιστώνουμε ότι: α) Η οικογένεια του Μίχαλου ενδιαφέρεται να διαβάσει στίχους του Β. Μ. και ειδικά το «πολύ νόστιμον» σατιρικό ποίημα για τις νύφες (βλ. 1.3), που άρεσε τόσο στην Ευτέρπη όσο και στον πατέρα της. Από την έκφραση «καθώς λέγουν» προκύπτει ότι οι σατιρικοί αυτοί στίχοι κυκλοφόρησαν ανάμεσα και σε άλλα πρόσωπα της λεμεσιανής κοινωνίας, είτε προφορικά είτε σε χειρόγραφη μορφή (δηλ. όπως συνέβαινε τότε και με τον «Αμολόητον» ή και με άλλα «μυλλωμένα» τραγούδια του). β) Από τον Ιανουάριο του 1883 ο Β. Μ. επιδιώκει να αλληλογραφήσει με την Ευτέρπη μέσω του Μίχαλου· κι αυτό είναι μια επιπλέον ένδειξη ότι ενδιαφέρεται να επικοινωνήσει «εμπιστευτικά» με την αδερφή του φίλου του. γ) Τουλάχιστον κατά την περίοδο αυτή, η νεαρή Ευτέρπη φαίνεται να είναι εντελώς ανυποψίαστη για τυχόν ερωτικά αισθήματα του Β. Μ. γι' αυτήν· αρχικά τον αποκαλεί ουδέτερα και αποστασιοποιημένα «νοσοκόμον» και «κύριον Βασίλειον»· και στη συνέχεια, με σχετική οικειότητα, «Βασίλειον» και «του φίλου σου». Από τη μεριά της δεν προκύπτει καμιά ένδειξη ότι η ίδια ενδιαφέρεται ερωτικά για τον ποιητή. Αξίζει να προστεθεί εδώ ότι, σύμφωνα με στοιχεία που μας έχουν παραχωρηθεί από το αρχείο του Μ. Η. Μιχαηλίδη, ο Β. Μ. σύχναζε στο σπίτι του δικαστή Ηράκλη Μιχαηλίδη (1833-1883), πατέρα της Ευτέρπης και του Μίχαλου, και απάγγελλε ποιήματά του. Επιπλέον δίνεται η πληροφορία ότι ο άγνωστος τάφος του Β. Μ. βρίσκεται κοντά στον οικογενειακό τάφο του Η. Μιχαηλίδη, όπως το ζήτησε ο ποιητής.

Πάντως, ύστερα από τον θάνατο του Β. Μ. δημιουργήθηκε μια ολόκληρη μυθολογία γύρω από τον έρωτά του με την Ευτέρπη Μιχαηλίδου (κυρίως με τη μονογραφία του Γ. Λεύκη). Ίσως χρειάζεται να επανεξετάσουμε διάφορες ανάλογες μαρτυρίες για τον φημολογούμενο αυτό έρωτα: Ο Γ. Λεύκης έγραψε, για παράδειγμα, ότι ο Β. Μ., «για να της δείξει πόσο την αγαπούσε, έκανε τ' όνομά της «αίνιγμα» στην Αλήθεια, αδιαφορώντας για τα σχόλια του κόσμου». Ο ίδιος παραπέμπει σε έμμετρο αίνιγμα του Β. Μ., που δημοσιεύτηκε στην εφ. Αλήθεια (1.4.1882) και αρχίζει με τον στίχο «Εάν λείψω, θέλουν λείψει...».¹³ Στο στιχούργημα αυτό ο ποιητής, παίζοντας με το γράμμα ρ, τον συμπλεκτικό σύνδεσμο

τε και τη λέξη *Ευρώπη*, θέτει ως ζητούμενο το όνομα της Ευτέρπης, μούσας της λυρικής ποίησης. Ωστόσο, ένας αναγνώστης της εποχής εκείνης δύσκολα θα υποφιαζόταν ότι πίσω από το αίνιγμα αυτό κρύβεται ένας μεγάλος έρωτας. Ο Γ. Κατσούρης σημείωσε βάσιμα ότι το αίνιγμα αυτό δεν παραπέμπει κατ' ανάγκη στο πρόσωπο μιας κοπέλας· και ότι πρόκειται για έναν μάλλον ρομαντικό, ανεκπλήρωτο έρωτα, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Ευγενίας Μπαρτζίλι.¹⁴ Επίσης, δεν είμαστε καθόλου σίγουροι αν έγινε πράγματι η γνωστή σκηνή στο Πτωχοκομείο, όταν η κυρία δημάρχου, δηλαδή η Ευτέρπη Αραούζου, επισκέφτηκε τον χώρο αυτό το Πάσχα του 1917 και αναστάτωσε τον εξαθλιωμένο ποιητή, ο οποίος «κάρφωσε τα μάτια του απάνω της επίμονα, σκληρά, εχθρικά, σα μάτια πληγωμένου θηρίου».¹⁵ Πάντως, από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, δεν εξακριβώνεται ένας τέτοιος έρωτας, τουλάχιστον από τη μεριά της Ευτέρπης. Βέβαια, κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει τα αισθήματα που ένιωθε μια νεαρή αρχοντοκόρη για έναν φτωχό ποιητή στη Λεμεσό της δεκαετίας του 1880. Το πιο σίγουρο είναι ότι η ίδια δεν θα αποφάσιζε ποτέ να γράφει σε επιστολή της, και μάλιστα προς τον αδερφό της, για τα αισθήματα αυτά.¹⁶

Ηράκλης Μιχαηλίδης
Πίνακας του ιερομ. Διονύσιου Χρηστίδη (1862)

Ευτέρπη Μιχαηλίδου-Αραούζου

2. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ, ΙΔΙΟΧΕΙΡΑ ΚΑΙ ΜΗ

Στο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου, εκτός από τους στίχους που έχουν ενσωματωθεί σε επιστολές, σώζονται και τα παρακάτω πέντε άγνωστα και αδημοσίευτα (ή μόνον εν μέρει δημοσιευμένα) ποιήματα του Β. Μ. Θεωρήσαμε καλό να διατηρήσουμε τη γραφή του ποιητή σχετικά με την απόδοση του κυπριακού ιδιώματος, για να φανεί ότι στα νεανικά ιδιωματικά του ποιήματα δεν είχε καθοδηγηθεί ακόμη από λογίους (λ.χ. από τους Α. Κ. Παλαιολόγο, Σ. Χουρμούζιο και Σ. Μενάρδο), ώστε να αποδώσει πιστότερα, δηλαδή φωνητικά, το γλωσσικό ιδίωμα. Αυτό διαπιστώνεται και στα δυο πρώιμα ιδιωματικά του που έχουν περιληφθεί στην *Ασθενή λύρα*. Εννοείται ότι σε μια μελλοντική έκδοση των ποιημάτων αυτών είναι προτιμότερο η ιδιωματική γλώσσα να ενοποιηθεί, φωνητικά και ορθογραφικά, σύμφωνα με τις κατευθύνσεις που διακρίνονται στα πιο ώριμα ιδιωματικά του ποιήματα. Και εδώ η ορθογραφία εκσυγχρονίζεται εν μέρει (διατηρούμε ιδιωματικές ιδιομορφίες), ενώ η στίξη ρυθμίζεται.

2.1. Η προς τον Κύριλλον (επιστολή)

Με χίλια τράντα βάσανα, με χίλιους τόσους κόπους
ἔ το που ἴπάτησες κι εσοῦ εἰς τοὺς ἀγίους τόπους·
κει που βλαστήσαν οἱ θεοὶ κι ἐπαίξαν κι ἐγελάσαν
κι ἐπαρπατήσαν κι εἶπασιν κι ἐχέσασιν κι ἐκλάσαν, 5
κι ὕστερα ἦρτεν ἡ Τουρκία με τὴν πολλήν ἀβούλαν
κι ἀννοιξεν τὴν στομάκλαν τῆς κι ἐρούφησέν τα οὐλα.
Ὡστόσον διαλογίστου πιον πῶς εἶσαι μες στα ξένα
κι κάμε τα πικρά γλυκιά και τ' ἄρκα μερωμένα
κι ἀννοιξε και τα μάτια σου κι ἀννοιξε και τ' ἀφτιά σου 10
και βάρ' του νου σου κάμπουσα ν' ἀναπαιτεῖ ἡ καρδιά σου,
βάρ' του τὴν γῆν, τὸν οὐρανόν με τὴν συνοπαρτσιάν τους
και τοὺς αἰώνας τοὺς παλιούς με τὴν ἵνεκατωσιάν τους.
Ποττέ σου ἴπού το χέριν σου μὲν ἴφήννεις το χαρτίν σου,
να νυκτοξημερώνεσαι κάθοντα στο σκαμνίν σου.

Ἀν αρωτάς για ἄλλου μας, τα χάλια τα δικά μας 15
με τούν' τον Ἀραβὴν πεῆν ἀπού προσκέφαλά μας,
ἴπού τον καιρόν π' ἀρκέψασιν κοντά μας οἱ πολέμοι,
δα μέσα δα ἐπήραν μας οἱ δώδεκα ἀνέμοι·
πάσιν παμπόρκα κι ἐρχονται, φορτώνουν, ξιφορτώνουν,
πότε ἴπό κει φέρνουσιν δα, πότε ἴπό δα σηκώνουν, 20
πότε σηκώνουν τοὺς παλιούς και φέρνουν νιοφερμένους,
πότε σηκώνουν τοὺς γερούς και φέρνουν πληγωμένους,
φορτώνουν, ξιφορτώνουσιν, μάχονται νύκταν μέραν,
χάννει το πας του ἄθρωπος το πράμαν ἀπού ἴφεραν·
ἐφέραν τες χαζίρικες ὡς και τες μαγειρικές τους, 25
τοὺς ατσοπαδες, βρε παιδιά, χαρά στες ἀρκοντιές τους!

Δα μέσα δα, κατά παντού, δεν μας αφήκαν μούλες,
 Καρπάσιν, Πάφουν, Μεσαρκάν, επήραν μας τες ούλες. ||
 Γαλώ πως τούτοι παίρνουν τες και κάμνουσιν τταμίνιν, 30
 για ν' αρτιρήσει τ' άχερον, να 'χουν να τρώσιν κείνοι.
 Για τούτον δεν μας κόφτ' εμάς καθόλου, ας φακκούσιν,
 'έ τους γαδάρους κει χαμαί κι ας πά' να σεβαστούσιν.
 Ωστόσοσιν νέα έχουμεν 'πό τούτους καθ' ημέρα,
 αν πεις τηλεγραφήματα, δυο τρία την ημέραν· 35
 αν χέσουσιν οι στρατηγοί, αν ιξιπορδιστούσιν,
 ευθύς τηλεγραφούν μας το να δούμεν πως νικούσιν.
 Νικούσιν τους Αράπηδες κι έχουν το και μανιέραν,
 ας έχει το ανάθεμαν η γέρημη χολέρα·
 αφήκαν τους κι εσφάξαν μας ούλα τ' αρνιά στην μάνδραν 40
 κι εκάψασιν παραμαλίσ ούλην την Αλεξάνδραν·
 κι εχάσκαν ώσπου κι είδασιν κι έσβησεν το λαμπρόν της
 κι ύστερα πιον εβκήκασιν κι εκάτσαν στον σταχτόν της.
 Κι είντα 'νι; Ενικήσασιν κι εβκήκκαν κορτωμένοι,
 όι σαν σταχτοκοιμιστοι και σταχτοκοιμισμένοι.
 Είντα να πεις; Έν' πάντα τους και πάλε τους Εγγλέζοι· 45
 να δεις είντα 'ν' που 'κάμασιν δα μέσα τρεις Σκοτσέζοι:
 Έδοξέν τους να κάμουσιν με τες καμήλες γάμον
 (έν' νάκκον ετεψίζικον, αμμά 'ντα 'ννά σου κάμω);·
 ήτουν τρεις καμηλάρηδες κι ίσα κι εσυμφωνήσαν,
 φορτώνουν τες καμήλες τους, φίλε μου, κι ελαμνίσαν 50
 να πάρουν εις το Τρόοδος πράματα τους Εγγλέζους,
 κι είχασιν και βλεπάτουρους μιτά τους τρεις Σκοτσέζους.
 Έτυχεν να πεζέψουσιν την νύκταν σ' έναν τόπον,
 να πνάσουσιν και τα χτηνά και κείνοι 'πού τον κόπον·
 τούτοι απού τον κόπον τους ούλ' εποκαματίσαν, 55
 κι ίσα κι εσάσαν τα χτηνά κι εκάτσαν κι εδειπνήσαν, ||
 τότες οι καμηλάρηδες εππέσαν κι εκοιμούνταν,
 και τα χτηνά τους κει χαμαί κοντά κι εμαρουκιούνταν.
 Τότες βρίσκουν τον μόδον τους και νά σου τους Σκοτσέζους,
 τους στρατιώτες τους καλούς, τους διαλεχτούς Εγγλέζους, 60
 σηκώννεντ' η φιακούρα τους κι εγίνην σαν το ξύλον
 και πάν' και γονατίζουσιν 'πού πίσω των καμήλων·
 και γλησμονούσιν και Θεόν και γλησμονούν και φύσην
 κι εππέσαν με τα μούτρα τους στο καμηλογαμήσιν.
 Δυο άλλοι πάλε δα χαμαί, κοντά στα Πολεμίδια, 65
 στον κάμπον, ομπροστά τούς λας που βλέπασιν τα γίδια,
 'πού κάτω 'πού την τερατσιάν επιάσαν μιαν κατσέλλαν
 κι εδήσαν την κι εγίνησαν 'πό πίσω της αβτέλλα.
 Πάγει κι ο γιος του Τρύφωνα στον κάμπον μανιχός του,
 επιάσαν την γαδάραν του κι εμάχουνταν ομπρός του. 70
 'Πό τούτ' ακούεις όπου πας κι όπου κι αν παρπατήσεις,
 σαν τούτους τους ποδιάντραπους δεν έκαμεν η φύσις.

Ωστόσοσον ας αφήσουμε πιον τούν' την ομιλίαν,
τούτ' οι δικοί μας πώς τα πάν' κει μες στην Θεσσαλίαν;
Εκάμαν νακκουρίν ξια ξια κει μέσα με τον Γρίβαν,
κι ύστερα πιον εκάτσασιν ούλα την αλουσίβαν.

75

Εσκοτωθήκαν άδικα κι εμείναν τους οι κόποι,
κι εκάτσασιν και καρτερούν να κρίνει η Ευρώπη.
Πάντ' αρκινούν τούν' την δουλειάν χωρίς να την τελειώσουν,
όμως 'εννά 'ρτει ένας καιρός που 'νά το μετανώσουν.

80

Ας ιξαννοίξουν νακκουρίν τριγύρου μας να δούσιν,
να δούσιν τους γειτόνους μας με ποια φτερά πετούσιν,
ας ισταθούν κατάβαρκοι να βάλουσιν αντήλιον,
να δουν πώς 'ροματίζονται κι οι Βούλγαροι βασιλείον.
Κι αν πει και 'στράψει ο βορκάς πάλε με τα σωστά του,
κι αν ακουστεί στον Δούναβη η νεροπουμπουρχά του,
τότες ας ιξαννοίξουσιν να δουν την Βουλγαρίαν,
κορονιασμένην και κυράν ούλα την Ρουμανίαν.

85

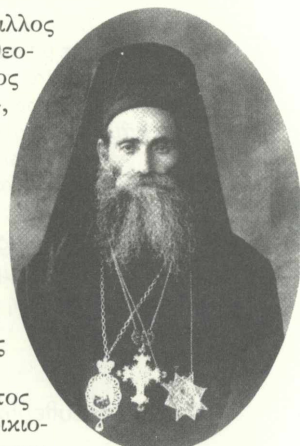
Κι αν δόξει κείν' της Μουσκοβιάς και πει να την χαδέψει,
σε δέκα χρόνια 'νά την δεις κι ευθύς να δρακοντέψει,
να κάμει πόδια να πατά και χέρκα για να πιάννει,
να κάμει στόμαν να λαλεί, γλώσσαν να συντυχάννει
και να λαλεί πως η Ελλάς 'πού μιαν μερκάν ως άλλην
«έν' Βουλγαρία κι 'εν πρέπει για να την 'ρίζουν άλλοι».

90

Σημείωση. Όπως είδαμε παραπάνω (βλ. 1.1), ο διάκονος Κύριλλος είχε μεταβεί στην Αθήνα την άνοιξη του 1882, για να σπουδάσει θεολογία. Ο ποιητής πληροφορείται επανειλημμένα ότι ο ιερωμένος φίλος του, για τον οποίον είχε γράψει τον αθυρόστομο «Αμολόητον», δεν ήταν ευχαριστημένος με τη διαμονή του στην ελληνική πρωτεύουσα ή και με τις σπουδές του.

Στους πρώτους 14 από τους 94 δεκαπεντασύλλαβους στίχους του ποιήματός του ο Β. Μ. απευθύνεται στον Κύριλλο και τον συμβουλεύει να εγκλιματιστεί στον νέο χώρο διαμονής του (τους «αγίους τόπους», δηλ. τα «άγια χώματα» της Ελληνικής Επανάστασης και του ελληνικού κράτους), στον χώρο των μυθικών, αλλά ανθρωπομορφικών θεών του Ολύμπου, τον οποίον λιμπίστηκε η οθωμανική Τουρκία και τον σκλάβωσε για αιώνες. Τον συμβουλεύει επίσης να είναι αφοσιωμένος στα μαθήματά του και να μελετά διαρκώς.

Αλλά η μεγαλύτερη και πιο ενδιαφέρουσα ενότητα του ποιήματος (στ. 15-72) είναι μια δριμεία σάτιρα εναντίον της βρετανικής αποικιοκρατίας. Με αφορμή τις πολεμικές δραστηριότητες των Βρετανών στην Αίγυπτο το καλοκαίρι του 1882, βλέποντας και την αυξημένη κίνηση στο λιμάνι της Λεμεσού, τον πρόσκαιρο επαναπατρισμό Κυπρίων και άλλων Αιγυπτιωτών, τη μεταφορά στρατευμάτων και πληρωμένων από την Αίγυπτο, αλλά και την επίταξη ντόπιων τετράποδων για τις πολεμικές επιχειρήσεις ή τις μεταφορές, ο ποιητής σατιρίζει με κέφι νοοτροπίες και συμπεριφορές, όπως την αλαζονεία και την πλεονεξία των βρετανών αποικιοκρατών, που καμαρώνουν για τις κατακτήσεις τους. Στους πιο αθυρόστομους στίχους του ποιήματος γίνεται λόγος για συμπτώματα κτηνοβασίας βρετανών και ειδικά σκοτσέζων στρατιωτών σε διάφορα μέρη της Κύπρου.

Ο αρχιεπίσκοπος
Κύριλλος Γ'

Εξαρχής ο ποιητής προειδοποιεί τον αναγνώστη του ότι ακολουθούν «μυλλωμένοι» στίχοι, χρησιμοποιώντας μάλιστα για πρώτη και μοναδική φορά την τουρκικής προέλευσης λέξη «ετειφίζικον», που θα χρησιμοποιηθεί αρκετά χρόνια αργότερα για να στεγάσει τα ελευθερόστομα ποιήματα του Σεφέρη, τα οποία κυκλοφόρησαν μόνο μετά τον θάνατό του, με ψευδώνυμο και σε ειδική, βιβλιοφιλική έκδοση περιορισμένης κυκλοφορίας (Μαθιός Πασχάλης, *Τα εντειφίζικα*, επιμ. Γ. Π. Ευτυχίδης [=Γ. Π. Σαββίδης], Αθήνα, Λέσχη, 1989).

Στην τελευταία ενότητα του ποιήματος (στ. 73-94) ο Β. Μ. ασχολείται με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια και ειδικά με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας· ενδιαφέρεται να πληροφορηθεί από τον Κύριλλο για τις ξεθυμασμένες πολεμικές δραστηριότητες στο θεσσαλικό μέτωπο, διαβλέπει με πολιτική οξυδέρκεια τη στάση της Ευρώπης ή τις κατακτητικές διαθέσεις της Βουλγαρίας, ενώ εξακολουθεί να προβληματίζεται για τον ρόλο της Μουσικοβιάς / Ρωσίας, αντιπάλου της Βρετανίας στο Ανατολικό Ζήτημα και προστάτιδας της Βουλγαρίας ήδη πριν από το 1878. Οι διπλωματικές σχέσεις Ρουμανίας και Ελλάδας παρουσίαζαν τότε προβλήματα· η κυβέρνηση Κουμουνδούρου αναφέρθηκε σε «εκκρεμή ζητήματα» ανάμεσα στα δύο κράτη (15.2.1882). Ας θυμηθούμε εδώ ότι η απελευθέρωση της Θεσσαλίας και η προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος εκκρεμούσε από τον Ιούλιο του 1878, όταν οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν καλέσει την Υψηλή Πύλη να ρυθμίσει τα σύνορά της στη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Βέβαια το ζήτημα παρέμεινε ανοικτό ως τις αρχές του 1883 εξαιτίας της παρελκυστικής πολιτικής της Τουρκίας αλλά και εξαιτίας της μη δυναμικής στάσης της ελληνικής πλευράς (κι αυτό σατιρίζεται στους στ. 75-88). Το ποίημα αυτό μπορεί να θεωρηθεί από τα πιο αξιόλογα σατιρικά ποιήματά του, δυο δεκαετίες πριν από το πιο συνθετικό «Ρωμίος και Τζον Πουλλής», στο οποίο επίσης ασκείται έντονη αντιβρετανική κριτική. Από ενδοκειμενικά στοιχεία (λ.χ. έναρξη των πολεμικών συγκρούσεων στην Αίγυπτο) και από εξωκειμενικές ενδείξεις (κυρίως από πληροφορίες που δίνονται σε επιστολές του Β. Μ.), μπορούμε να τοποθετήσουμε με σχετική ασφάλεια τη σύνθεση του ποιήματος αυτού μέσα στο καλοκαίρι του 1882 και πάντως στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στην πρώτη (6/18.6.1882) και στη δεύτερη επιστολή του (9/21.10.1882).

και κάμε τα πικρά γλυκιά και τ' άρκα μερωμένα· πρβ. ανάλογους στίχους της «9ης Ιουλίου...»: «να κάμω τα πικρά γλυτζιά τζαι τ' άρκα να μερώσω» (στρ. 38.5)· «Ας κάμω τα πικρά γλυτζιά τζαι τα ζαβ' άς γισιώσω» (28.5).

Αραβήν πεην· βλ. επιστολή 1.2 και σχετική σημείωση.

Γρίβαν· ο έλληνας στρατιωτικός και πολιτικός Δημήτριος Γρίβας (1829-1889) είχε διατελέσει επανειλημμένα υπουργός Στρατιωτικών. Το 1882 προβιβάστηκε σε υποστράτηγο και ανέλαβε τη διοίκηση του Α' Αρχηγείου Στρατού (Θεσσαλίας).

2.2. Η ελευθερία

Έχει, 'παφής εμπήκαμεν 'πού κάτω στην Αγγλίαν,
ο νους μας άψεν κι έκρουσεν 'πού την ελευθερίαν.
Επάθαμεν σαν τα χτηνά που 'νά ξαπολυθούσιν
και ν' αρκινήσουν να βουρούν και να πορτοκλοτσούσιν,
ν' ανοίγουν τα ρουθούνια τους, να σφιγτομουθουνίζουν,
πότε να μουγκαρίζουσιν και πότε ν' αγκανίζουν·
βουρούν, αμμά 'πού λλόου τους κανέναν δεν και ξέρει
πως τους 'κλουθά αφέντης τους με τα σχοινιά στο χέριν
και καρτερά να 'ποσταθούν, να πιάσει να τα δήσει,

άλλους να βάλει πέδικλον κι άλλους να συγκερίσει. 10
 Απού την απτωμάραν μας έφραν μας η κακία,
 και δεν συντυχανούμαστον· λαλεί κι η παροιμία:
 «Ο κώλος είδεν το βρακίν ο τίτσιρος κι εχέστην»
 (συμπάθιον· δεν το βγαλα 'γιώ, και μέν με πείτε φταίστην).
 Κερούειαν, Πάφουν, Λάρνακαν και Λεμησσόν και Χώραν 15
 κι εις τα χωρικά καταπαντού εκόλλησεν η φώρα.
 'Πού την πικραντερίαν μας μέρωσην δεν θωρούμεν,
 μέραν και νύχταν πάσχουμεν να σκυλλοφαγηθούμεν.
 Πού 'ναι τους κείνους τους στραβούς που μας κακολογούσιν
 πως δεν είμαστον Έλληνες; Ας έρτουσιν να δούσιν, 20
 ας έρτουν ώδε ούλοι τους να στραβωθούν, ν' αμπλέφουν,
 ακόμα είναι θέλουσιν να δουν για να πιστέψουν;

Οι πατσαβουρογράφοι μας οι πελλολαωμένοι
 ώς την κουρίαν μες στο ρκος έν' τέλεια βολλημένοι·
 χρωστούσιν και τες μηχανές, χρωστούν και τα ψηφία, 25
 πιάννουν χαρτίν βερεσιέν κι έχουν τυπογραφεία. ||
 Εγιώ θαυμάζω τούτ' οι λας πώς δεν διαλογούνται!
 Είναι λογής ανάθθεμαν! Πώς τρώσιν, πώς κοιμούνται
 και πώς σηκώννουν κεφαλήν κι αμμάδια και θωρούν μας!
 Αμμ' 'αν κι έν' ούλοι που λαλώ, να 'χουμεν και τον νουν μας. 30
 Ωστόσον, ας λαώννουνται, άφησ' τους να χρωστούσιν,
 μέσα στες πατσαβούρες τους φωνάζουν και λαλούσιν
 πελλάρες ασυγχώρητες – και πού είσαι ακόμη! –
 που γράφουν για τες εκκλησιές να γίνουν νέοι νόμοι·
 που τ' αγαπούν την λευτερκάν εδώκασιν του νου τους 35
 κι εβιάστησαν να κάμουσιν και νόμους του χερκού τους·
 εβιάστησαν 'πού τα τωρά να πά' να μπουν στο μνήμαν
 – βρε, οι μεταρρυθμίσεις μας ακόμα παίρνουν ψήμαν.
 Όσες πελλάρες γένουνται, έν' τούτοι η αιτία,
 κι ούλα βλαστούν και γένουνται 'πού την ελευθερίαν· 40
 'πού την ελευθερίαν μας επέτασεν ο νους μας
 κι έχουμεν κάμποσους πελλούς κι εμείς 'πού τους δικούς μας.
 Προχθές εσμίχτησαν δυο τρεις κι εσηκωθήκαν ούλοι
 να πιάσουν τόσες εκκλησιές που 'ρίζ' η Κύπρου ούλη.
 Ε, πώς σου φαίνεσαι τωρά, τρώετ' έτσι πελλάρα; 45
 'Εν έν' πελλάρα ξώπρωτη και φίνα λαωμάρα;
 Κι ο Αρμοστής που κάθετα κι έχει το μεγαλείον
 θωρεί κι ακόμα δεν κάμνει έναν φρενοκομείον.
 Άλλοι πάλε κορτώννουσιν και βγαίννουν μες στην μέσην,
 και πάν' εις την κυβέρνησιν και καρτερούσιν θέσσην, 50
 πηγαίννουν και παρακαλούν κι αρκεύκουσιν και κλάμαν
 – νάτε και με τα τέσσερα, αρκόβουδα τ' Ακάμα! ||
 Αμμά τους διαβολόπελλους, τους πελλολαωμένους,
 Αρμένηδες τους έκαμα, Εβραίους όξα ξένους,

κι ορπίζει ο καθάνας τους θέσσην με τα σωστά του; 55
 Διάβολε, μα την πίστην μου, αμμά 'ν' του τσακρισμάτου.
 Κι ακόμα θέλουν και πολλά, 'εν τους κανούν τα λλία,
 φήχα κι εγεννηθήκασιν κι εκείνοι στην Αγγλίαν.
 Ένας πάλε αρχόπελλος έβκην 'πού μες στην Πάφουν
 κι εσύνηχεν κατάκοντρα για τους στραβούς που γράφουν, 60
 πως έχει πύρεξες πολλές, πως δεν 'φελά τ' αέριν,
 πως έχει έντομα πολλά μέσα στο καλοκαίριν·
 πρώτος ευρέθην πέρκαλλος κείνος 'πού μες στην Πάφουν.
 – Είντα σε κόφτει, βρε πελλέ, άφησ' τους κει να γράφουν,
 κάθ' άθρωπος θέλει να πει, να πάρει και να φέρει, 65
 πως έν' Εγγλέζοι που λαλούν ο κόσμος 'εν το ξέρει;
 Να το 'ξερεν η Στήβενσον, έθελεν να σου δείξει,
 έθελεν με τα δόντια της ν' αρπάξει να σε πνίξει,
 ν' ανοιξει κείν' το στόμαν της το φιλοκοπημένον,
 που το 'χεν για τους Τούρκους, μιζ, γλυκύν και μελωμένον, 70
 και 'πού το πρώτον σφίξιμον να σε λιγοκαρδίσει,
 να σου βυζάσει το ζουμίν και τότες να σ' αφήσει.
 Θαρρείς ο γεναικίσμος θυμός πως μετριάζει;
 Τα ήπατά σου κόβκουνται και το κορμίν σου σκάζει.

Σημείωση. Μέρος του ιδίοχειρου αυτού ποιήματος (στ. 1-22, 39-42, 49-56) δημοσιεύτηκε ανυπόγραφο, με τον τίτλο «Ποίημα εις κυπριακήν γλώσσαν», με φραστικές αλλαγές ή με πρόσθετους στίχους, στην εφ. Σάλπιγξ (10.8.1884) και αποδόθηκε σωστά στον Β. Μ.¹⁷ Στη δημοσίευση της Σάλπιγγος δηλώθηκε ότι θα ακολουθήσει δημοσίευση δεύτερου μέρους του ποιήματος, αλλά κάτι τέτοιο δεν έγινε. Λαμβάνοντας υπόψη και το γεγονός ότι στο δημοσιευμένο μέρος του ποιήματος είχαν αφαιρεθεί οι στίχοι 23-38 και 43-48, μπορούμε να εικάσουμε ότι είχε λειτουργήσει η αυτολογοκρισία ή προληπτική λογοκρισία, μάλλον από την πλευρά του εκδότη (δηλ. του Σ. Χουρμούζιου), αφού στους στίχους που είχαν παραλειφθεί επικρίνονται κυρίως κύριοι εκδότες εφημερίδων, οι οποίοι χρεώθηκαν υπέρογκα ποσά για να ιδρύσουν τυπογραφεία και να εκδίδουν εφημερίδες-«πατσαβούρες». Οι παρακάτω τέσσερις δεκαπεντασύλλαβοι από τη δημοσίευση του 1884, που θα έπρεπε να βρίσκονται ανάμεσα στους στίχους 48 και 49, δεν περιλαμβάνονται στο χειρόγραφο· ωστόσο, είναι σωστό να προστεθούν σε μίαν οριστική έκδοση του κειμένου:

Άλλοι 'ποτζει κορτώννουσιν τζαι παρπατούν στην στράταν,
 μέ «καλημέρα» σου λαλούν, μ' «ώρα καλή» σαν πάντα.
 Άλλοι ποδά 'φορήσασιν εγγλέζικον καπέλλον
 τζ' ενόμισαν πως έγιναν αδελφια των αντζέλων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην πρώτη, μερική δημοσίευση του ποιήματος οι δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι του χειρογράφου «σπάζουν» στα ημιστίχιά τους, προφανώς για να χωρέσουν στις στήλες της εφημερίδας. Κάτι τέτοιο συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις, έστω και αν ο ποιητής γράφει κανονικούς δεκαπεντασύλλαβους (λ.χ. «Η ανακουφισθείσα κόρη», «Εις τον ηρωικώς πεσόντα Χρ. Σώζον») ή τροχαϊκούς δεκαεξασύλλαβους (λ.χ. «Αηδόνια και κουκουβάγιες», «Το θαύμα του Αγίου Γεωργίου ή Μάγος και Δαίμονες»). Και από την περίπτωση αυτή προκύπτει ότι είναι σωστό και θεμιτό να αποκαταστήσουμε τέτοιους «σπασμένους» στίχους, που έλαβαν τη μορφή αυτή όχι από βούληση του ποιητή

αλλά από παρέμβαση του εκδότη. Η τακτική αυτή ενδεχομένως να επηρέασε τον ποιητή αργότερα και να τον έκανε να διαχωρίζει από μόνος του σε χωριστούς στίχους τα ημιστίχια ενός «νόθου» τροχαϊκού δεκαεξασύλλαβου ή ενός ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου.

Στο ποίημα αυτό, που θα πρέπει να γράφτηκε το καλοκαίρι του 1884, ο Β. Μ. σατιρίζει με ένταση το ανελεύθερο καθεστώς της βρετανικής αποικιοκρατίας: οι «πολιτισμένοι» Βρετανοί κάθε άλλο παρά έφεραν την ελευθερία στον τόπο. Στους στ. 19-22 στρέφεται και πάλι εναντίον όσων αμφισβητούν την ελληνικότητα της Κύπρου: το θέμα αυτό το είχε αναπτύξει, με ανάλογες εκφράσεις, στο πρωιμότερο ποίημά του «Η Κύπρος προς τους λέγοντας ότι δεν είναι ελληνική» (βλ. ενδεικτικά τους καταληκτικούς στίχους: «δέτε κατάρματα τους λας που με κακολοούσιν / τζαι βάλτε φως στ' αμμάδκια τους ν' αμπλέψουν να με δούσιν»: 169-170). Με ανάλογη γλώσσα ο ποιητής σατιρίζει και τη στάση των συμπατριωτών του, οι οποίοι εμφανίζονται να έχουν μεθύσει, τάχα, από την προσδοκώμενη ελευθερία και δεν αντιλαμβάνονται τη χειραγώγησή τους από τους αποικιοκράτες. Οι ξιπασμένοι αυτοί Κύπριοι επιδιώκουν να προσεταιριστούν το αποικιοκρατικό καθεστώς και να αποκομίσουν οφέλη: εκδίδουν εφημερίδες, εξυμνούν τη δήθεν φιλελεύθερη κυβέρνηση, μιμούνται τους βρετανικούς τρόπους ζωής, ενώ αντιμετωπίζουν υποτιμητικά τους συντοπίτες τους.¹⁸ Στους τελευταίους στίχους του ποιήματος (67-74) ο ποιητής σκισάει μια σατιρική καρικατούρα της Βρετανής Esmé Scott-Stevenson, συζύγου του πρώτου βρετανού αρμοστή στην Κερύνεια, με αφορμή το βιβλίο της *Our Home in Cyprus* (Λονδίνο 1880). Προφανώς ο Β. Μ. δεν είχε πρόσβαση στο βιβλίο αυτό· όμως θα είχε παρακολουθήσει σίγουρα τη σχολιασμένη παρουσίασή του στην εφ. *Αλήθεια*, 31/12.11.1881, 7/19.11.1881, 14/26.11.1881 και 21/3.12.1881.¹⁹ Αρθρογράφος από τη Λευκωσία με το ψευδώνυμο Μοντεχρίστος παρουσίασε με αρνητικά και ειρωνικά σχόλια αρκετά χωρία του βιβλίου που τον ενόχλησαν και αφορούν μονολιθικές και στερεοτυπικές προσεγγίσεις ή ανακριβείς πληροφορίες της E. Scott-Stevenson για τον κόσμο της Κύπρου. Ανάμεσα σ' άλλα, ο αρθρογράφος σχολίασε το γεγονός ότι ο δήθεν «φιλέλληνας» σύζυγός της προσέλαβε ως ζαπτιέδες μόνο Οθωμανούς, γιατί θεωρούσε τους Έλληνες του νησιού απειθαρχούς, ανίκανους να γυμναστούν, ακάθαρτους, αναξιόπιστους κτλ. Επίσης, απέρριψε τον ισχυρισμό της ότι δρούσε τότε μυστική εταιρεία (η Κυπριακή Αδελφότης Αλεξάνδρειας, με παραρτήματα σε πόλεις του νησιού), που απέβλεπε να προωθήσει την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα με τη βοήθεια ελλήνων διδασκάλων και «αθηναίων ταραξιών» και ότι πηγαينوέρχονταν στο νησί ρώσοι πράκτορες, που υποκινούσαν τους χριστιανούς να εξεγερθούν εναντίον των Βρετανών. Ακόμη, σχολίασε εκτιμήσεις της σύμφωνα με τις οποίες οι Κύπριες δεν είναι σεμνές, ενώ οι Κύπριοι, σε αντίθεση με τους «αληθείς Έλληνες», «είναι βλάκες και οκνηροί, δεν έχουσι φιλοδοξίαν ούτε τους πατριωτικούς πόθους των Ελλήνων». Με βάση την κριτική του Μοντεχρίστου, την οποίαν επικρότησε και ο συντάκτης της *Αλήθειας*, ο Β. Μ. αφήνει σατιρικές και ειρωνικές αιχμές για το πρόσωπο της E. Scott-Stevenson, παρουσιάζοντάς την μελιστάλακτη (αλλά μόνο με τους Οθωμανούς), οργισμένη και αδίστακτη, έτοιμη να κατασπαράξει όσους τολμούσαν να επικρίνουν τη βρετανική πολιτική. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο διοικητής της Κερύνειας Scott-Stevenson παραπέμπεται στις 24.9.1883 ενώπιον του καουργιοδικείου, γιατί στο πανηγύρι του Αγίου Παντελεήμονος στη Μύρτου «εμαστίγωσε δι' ευρωπαϊκής μάστιγος τον Γεωργήν εκ Λευκάρων και τον Λουκάν Βασιλείου», προκαλώντας τους μάλωπες και πληγές στο πρόσωπο και στο σώμα (Στασίνας, 24/6.10.1883).²⁰

Esmé Scott-Stevenson

2.3. Συμβούλιον θεών

- ΠΛΟΥΤΩΝ. Χθες ο Χάρων εκεί κάτω εις τον Άδην καταβαίνων,
μου ἔφερεν ἀπὸ τὴν Κύπρον ἕναν Ἄγγλον μεθυσμένον.
Ἄρχισε νὰ μου γυρεῦει μουσικὴν, βιολί, κιθάραν,
νὰ πηδᾷ καὶ νὰ φωνάζει τίργι ρίρι ταργαράρα.
Ἐπειτ' ἀρχινᾷ σαν σκύλλος χορτασμένος ἀπ' τὸ πτώμα 5
νὰ ξερνά κι ἀπὸ τὴν μύτην, νὰ ξερνά κι ἀπὸ τὸ στόμα.
Βρόμισε τὸν Ἄδην ὅλον ἀπ' τὴν βρόμαν, {ἀπ'} τὸ κρασίον,
ἔμβαινεις καὶ θαρρεῖς πὼς ἔμβαινεις μέσα σὲ κρασοπωλείον.
Τὸ λοιπόν, ἐπειδὴ κι εἶναι ἀνθρώπος τοῦ Ποσειδῶνος,
ἦλθα νὰ σὰς τ' ἀναφέρω, νὰ ζητήσω ἐπιμόνως 10
λίγον τῆς θαλάσσης μέρος γιὰ νὰ μου παραχωρήσει,
γιατὶ ὁ Ἄδης εἶναι ἀνάγκη νὰ πλυθεῖ, νὰ ξεβρομίσει.
- ΖΕΥΣ. Πλούτωνα, σὲ διακόπτω· δὲν πρέπει στιγμὴν νὰ χάσεις,
τρέξε γρήγορα πετώντα, πήγαινε γιὰ νὰ προφθάσεις
μήπως ἔχ' ὁ κατεργάρας πάνω τοῦ κρασί κρυμμένον 15
καὶ μεθύσει παραπάνω, φτάν' αὐτὸ πο' ἔχει πιωμένο.
Κοίταξε κι αὐτῆς ἀκόμη τῆς μυττάρας <του> τες τρύπες.
- ΠΛΟΥΤΩΝ. Ἐχεις δίκαιον, ἀς τρέξω νὰ προλάβω ὅσα μ' εἶπες.
ΖΕΥΣ. Τί λες, Ποσειδῶν, γιὰ τοῦτο; Εἶναι ἀνθρώπος δικός σου,
καὶ αὐτὴ κατηγορία εἶναι τοῦ ονόματός σου; 20
- ΠΟΣΕΙΔΩΝ. Ἰδικός μου ὅτε ἐκράτει τὸ τιμόνι μες στὸ πλοῖον·
τώρα τοῦ ἔδωκεν ἡ Θέμις τὸ καλὸν τῆς το ταμείον.
Εἶναι ἀνθρώπος δικός τῆς, κάμετε καλὰ μ' ἐκεῖνην.
- ΘΕΜΙΣ. Εἶναι ἀνθρώπος δικός μου; Ω θεοί, δικαιοσύνην!
Τώρα πρέπει νὰ φωνάξω δυνατὰ τὰ δίκαιά μου, 25
ἀχ, τὰ ρούχα μου νὰ σχίσω, νὰ μαδῆσω τὰ μαλλιά μου,
γιατ' ὑπέφερα γιὰ σένα τὰς ἀπείρους τοῦ κακῶσεως·
τώρα που κατηγορήθη πρέπει νὰ μου τὸν φορτώσεις·
Ποια καρδιά ἄλλη νὰ βαστάξει ἀνθρώπον που δὲν ἠξεύρει,
ὅταν τὸ φωμί εἶναι μαῦρον, ὅτι ἔπταισε τ' ἀλεύρι; 30
Ποια καρδιά ἄλλη νὰ βαστάξει ἀνθρώπον που δὲν γνωρίζει
τες οκάδες καὶ τὰ δράμια, νὰ τὸν ἔχει νὰ ζυγίζει;
Κόντεψε νὰ με βουλιάξει μες στῆς θάλασσας τὸν πάτον
καὶ ἐγένεν ἡ νήσος ὅλη σὲ μιὰ ὥρα ἀνω κάτω.
{Ε}φώναξα καὶ τὴν φωνὴν μου τὴν ἀκούσαν ὅλοι οἱ τόποι, 35
ἔλεγον † πὸς † ἔχω δίκιον καὶ Ἀνατολὴ καὶ Ἐυρώπη.
- ΠΟΣΕΙΔΩΝ. Τί σου πταίω; Πταίει ὁ κόσμος που τὸν ἔστειλεν κοντὰ σου.
ΘΕΜΙΣ. Ἐπρεπεν ἐσύ νὰ δείξεις τότε τὴν θεότητά σου
καὶ, ὅταν ἤρχετο, νὰ κάμεις μιὰ μεγάλην τρικυμίαν,
νὰ τὸν πνίξεις, νὰ μὴν ἔλθει εἰς αὐτὴν τὴν κοινωनीαν. 40
- ΠΛΟΥΤΩΝ. Ἐλεος, {ἔλεος,} θεοί μεγάλοι, ὅλοι ἀπάνω σηκωθείτε,
φρικτὸν πράγμα θὰ σὰς εἶπω, που θὰ ἀνατριχιασθεῖτε.
Ἐτρέξα κι ἐπήγα κάτω γιὰ αὐτὸν τὸν μεθυσμένον,
νὰ τὸν φάξω μήπως ἔχει πάνω τοῦ κρασί κρυμμένον.

- Μόλις άρχισα ν' ανοίγω των κουμβιών του τες αράδες 45
 κι ηύρα έναν δεμάτι γένια και μουστάκια τού<ς> παπάδες.
 ΘΕΜΙΣ. Δόξα τοις θεοίς, που εφάνη μόνον του το δίκαιόν μου.
 ΕΡΜΗΣ. Ω την είδηση! Κοντεύει να χαθεί το λογικόν μου.
 ΠΟΣΕΙΔΩΝ. Ω θεοί μου, τι τραβούσε η δυστυχισμένη Θέμις.
 ΑΡΗΣ. Είναι πράγμα που σε κάμνει απ' την φρίκην σου να τρέμεις. 50
 ΖΕΥΣ. Σιωπή. Είναι ανάγκη <τώρα> να τον κεραυνώσω,
 να τον καύσω, και την στάκτην στους ανέμους να την δώσω.
 ΠΟΣΕΙΔΩΝ. Όχι, όχι στους ανέμους τέτοια στάκτην κρασωμένη,
 να θαρρεί κανείς πως είναι κι οι ανέμοι μεθυσμένοι·
 τους ανθρώπους με την βρόμα του κρασιού να τους συγχύζουν, 55
 κι όλοι τότε θυμωμένοι να με αναθεματίζουν.
 ΖΕΥΣ. Να τον στείλω στ' άλλον κόσμον, να τον στείλω στην Σελήνην.
 ΘΕΜΙΣ. Όχι, να σε πω τι πρέπει κι είν' αρμόδιον να γίνει.
 Να τον φέρεις εις τον κόσμον, να τον κάμεις γαιδούρι,
 χωρίς τρίχες εις την ράχην και γυμνόν χωρίς στρατούρι. 60
 ΟΛΟΙ. Εύγε, εύγε, εύγε, Θέμις, λόγια δεν χρειάζοντ' άλλα,
 όλοι σύμφωνοι· να γίνει μάλιστα μ' αφτιά μεγάλα.
 ΖΕΥΣ. Ναι, σωστά, το ζήτημά μας είναι πλια τελειωμένο,
 είναι πλέον γαιδούρι από τους θεούς φτιαγμένο.
 Συ, Ερμή, να διατρέχεις απ' Ανατολήν ως Δύσιν, 65
 να φυλάττεις τους παπάδες από αγγλικό μεθύσιν.

Σημείωση. Το χειρόγραφο αυτό ποίημα, που βρέθηκε στον ίδιο φάκελο με τα υπόλοιπα ποιήματα που παρουσιάζουμε εδώ, αν και δεν είναι γραμμένο με το χέρι του Β. Μ., δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανήκει στον ίδιο. Πιθανότατα αντιγράφηκε από κάποιον φίλο του ποιητή, για ιδιωτική χρήση, αφού παρέμεινε αδημοσίευτο. Κατά την αντιγραφή θα πρέπει να έγιναν μερικά λάθη· λ.χ. ο στίχος 51 χωλαίνει (χρειάζεται μια δυσύλλαβη λέξη για να ολοκληρωθεί ο δεκαεξασύλλαβος στίχος τροχαϊκού ρυθμού), ενώ στον στίχο 17 υπολογίζουμε ότι έχει εκπέσει το κτητικό του. Προβληματικοί είναι και οι στ. 7 και 35· υπάρχει μια επιπλέον συλλαβή στον καθένα. Επίσης, στον στ. 41 ίσως είναι προτιμότερο να οβελιστεί η επανάληψη της λ. «έλεος»· αλλιώς θα χρειαστεί να γίνει συνίτηση σε τρεις συνεχόμενες λέξεις, για να αποκατασταθεί ο ρυθμός στο πρώτο ημιστίχιο (κι αυτό δεν είναι ό,τι καλύτερο).

Ο ποιητής εξαπολύει και εδώ μια καλά ενορχηστρωμένη σάτιρα εναντίον της βρετανικής αποικιοκρατίας. Αν το ποίημα αυτό γράφηκε κατά τη δεκαετία του 1880, πριν από την έκδοση του Διαβόλου (1888), τότε ίσως χρησιμοποιείται για πρώτη φορά εδώ το διαλογικό σχήμα σύμφωνα με το ύφος των Νεκρικών διαλόγων του Λουκιανού. Ανάλογη μορφή έχουν άλλα τρία σατιρικά ποιήματα του Διαβόλου: «Του Πλούτωνος και Χάρωνος διάλογος μικρός...», «Νά κι η δίκη του ανθρώπου με τον Δία η σπουδαία...» και «Διάλογος εν τῷ Ἄδῃ. Θάνατος της αγάπης». Στο πρόσωπο του μέθυσου Άγγλου, που παρουσιάζεται ενώπιον των θεών για να δικαστεί, σατιρίζεται η βρετανική διοίκηση στην Κύπρο. Τελικά, με εισήγηση της θεάς Θέμιδος, αποφασίζεται να μεταμορφωθεί ο κατηγορούμενος σε γαιδούρι – προσφιλή λύση και σε άλλα ποιήματα του Β. Μ. (λ.χ. στο «Θαύμα του αγίου Γεωργίου...») – αφού ο Βρετανός κρίνεται ανεπιθύμητος για να σταλθεί οπουδήποτε αλλού, ακόμη και στη Σελήνη (θυμίζουμε πως το μυθιστόρημα του Jules Verne *De la Terre à la Lune* είχε δημοσιευτεί ήδη το 1865).

Προφανώς η αιχμηρή αντιβρετανική σάτιρα τόσο στο ποίημα αυτό όσο και στην «Προς τον Κύριλλο (επιστολή)», εν μέρει και στο ποίημα «Η ελευθερία», δεν επέτρεψε τη

δημοσίευσή τους και έτσι παρέμειναν αδημοσίευτα και άγνωστα ως τις μέρες μας (με εξαίρεση βέβαια την αποσπασματική ανυπόγραφη δημοσίευση του τρίτου ποιήματος).

2.4. [Άτιτλο και ημιτελές]

Όταν αφαρπάσ' η μοίρα τον καιρόν μας τον ωραίον,
και τα ευτυχή παρόντα γίνουν παρελθόντα πλέον,
κι αχανής θα μας χωρίζη
θάλασσα, ήτις με ρεύμα οδυνών θα με ποτίζη,

όταν ο καιρός περάση κι ίσως δεν θα λησμονήση
ότι ηγαπήθης τόσον ότε είχες αγαπήσει,
ευτυχίαν αν κι εις άλλην
θα ροφάς και θα ποτίζης τρισευδαίμονα αγκάλην,

5

όταν εις τον μέγαν κήπον των μεγάλων Παρισίων
μεταφυτευθής ευώδες, εύχροον της Κύπρου ίον,
κι εις τον κόσμον τον ωραίον
νέας αύρας αναπνεύσης, θα με λησμονήσης πλέον.

10

Θα με λησμονήσης· όμως, μεταξύ χορών κι οργάνων
μελαγχολικός τις ήχος εις τας ακοάς σου φθάνων
την ψυχήν σου αν λυπήση,
είν' το πένθος της ψυχής μου κι έρχεται να σ' ενθυμίση·

15

έρχεται να σ' ενθυμίση ότι εις τόπον μυρισμένον
διά σέ αναστενάξει ένα ον λησμονημένον,
κι ευτυχές θα είναι μόνον,
εις τους στόνους του μακρόθεν αν απήντας μ' ένα στόνον.

20

Αν ποτέ τις διαβάτης γνωστός φίλος μου σε είπη
ότι μ' έθαψεν ο έρωσ, ότι μ' έφαγεν η λύπη,
ας το όμμα σου μην κλαύση,
ουδ' αυτού του τάφου πέραν και ο έρωσ μου θα παύση.

Της ανατολής αντίκρυ, την αυγήν ροδοχυμένην
αν σταθής ποτέ να ίδης με την κόμην λελυμένην,
και εκείθεν μία τρέξη
πνοή αύρας ιδική σου με τα στήθη σου να παίξη,

25

αν ειπώ ότι είν' η αύρα η άόρατος σκιά μου
κι ήλθ' εκών να σ' αποδώση ένα νέον φίλημά μου
άλλο δεν ενθύμημά μου

30

<.....>

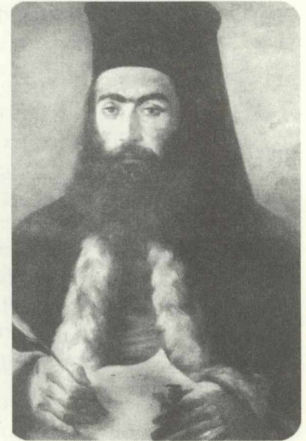
2.5. [Άτιτλο και ημιτελές]

Βασιλίδος κι αν δεν φέρη αίμα,
αρκεί βλέμματος άκρα βολή,
βασιλεύς να της δώση το στέμμα,
ίνα φόρον λατρείας τελή.

Σημείωση. Τα δυο παραπάνω, γλωσσικά λογιότερα, άτιτλα και ανολοκλήρωτα ιδιόχειρα ποιήματα είναι γραμμένα στο ίδιο, αρκετά φθαρμένο, φύλλο. Πρόκειται ασφαλώς για νεανικούς στίχους, της ρομαντικής περιόδου του ποιητή (δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν γράφτηκαν πριν από το 1880). Και στα δύο κείμενα η γυναικεία ερωτική μορφή παρουσιάζεται εξιδανικευμένη, σύμφωνα με τα ρομαντικά πρότυπα. Ιδίως στο πρώτο κείμενο ο ποιητικός ήρωας δηλώνει ότι θα παραμείνει αφοσιωμένος στον έρωτά του και ύστερα από τον θάνατό του, ενώ η αγαπημένη του δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στα ερωτικά του αισθήματα. Στο ίδιο ποίημα ο Β. Μ. χρησιμοποιεί τον δεκαεξασύλλαβο στίχο τροχαικού ρυθμού, σε συνδυασμό με τον αντίστοιχο οκτασύλλαβο, και ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία· αντίθετα, στο τετράστιχο δοκιμάζει ένα πιο σπάνιο μετρικό σχήμα, το αναπαιστικό τρίμετρο (εναλλαγή δεκασύλλαβων με εννιάσύλλαβους σε πλεχτή ομοιοκαταληξία). Μόνο σε δυο άλλα γνωστά ποιήματά του απαντάται ο ανάπαιστος: στο «Εγερτήριο» (αναπαιστικό δίμετρο) και στο «Ο αποχωρισμός» (αναπαιστικό τρίμετρο).²¹

ρ

2.6. Στο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου σώζονται και μερικά χειρόγραφα ποιήματα του Β. Μ., που είναι δημοσιευμένα και γνωστά: Από αυτά ξεχωρίζει, βέβαια, το χειρόγραφο του συνθετικού ποιήματος «Η 9η Ιουλίου του 1821 εν Λευκωσία (Κύπρου)»· είναι το μοναδικό γνωστό χειρόγραφο της ποιητικής αυτής σύνθεσης, με σημαντικές φθορές στο πρώτο φύλλο, ενώ έχει εκπέσει το τελευταίο φύλλο με τις δύο καταληκτικές στροφές του ποιήματος. Η έλλειψη αυτή είχε επισημανθεί από νωρίς στο σχετικό άρθρο του Α. Ιντιάνου (Αβγή 10, Ιαν. 1925, σ. 239). Σύμφωνα με τον Α. Ιντιάνο, το χειρόγραφο αυτό «βρέθηκε στ' αρχεία της Σάλπιγγας». Ο ίδιος μάλιστα έκρινε σκόπιμο να παραθέσει ορισμένες («όχι και τόσο αξιοκαταφρόνητες») παραλλαγές 16 στίχων του ποιήματος – αν και ο στ. 295 σε κανένα σημείο δεν διαφοροποιείται σε σχέση με τη δημοσιευμένη μορφή του. Επίσης, πρόσθεσε ότι στο χειρόγραφο «υπάρχει μι' αφιέρωση του τραγουδιού στον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο» (ό.π.). Η ιδιόχειρη αυτή αφιέρωση είναι αρκετά δυσανάγνωστη εξαιτίας της φθοράς του πρώτου φύλλου του χειρογράφου, αλλά και προχειρογραμμένη, ενώ σε ορισμένα σημεία φαίνεται διαγραμμένη με μολύβι. Με κάθε επιφύλαξη, η αφιέρωση αυτή μεταγράφεται ως εξής: «Τω Μακαριωτάτῳ / και Σεβασμιωτάτῳ Αρχιεπισκόπῳ / Κύπρου Κ<υρίῳ> Κ<υρίῳ> Σωφρονίῳ, ίνα πάρη <τα;> παρ' εμού ανατιθέμενα». Στον ίδιο χώρο, δηλαδή στο δεξιό περιθώριο της πρώτης σελίδας, είναι γραμμένη σε οριζόντια διάταξη (και πάλι με το χέρι του Β. Μ.) η ελαφρώς παραλλαγμένη σε σχέση με την έκδοση του 1911 αφιέρωση: «Τῳ αρχιεπισκόπῳ

Ο αρχιεπίσκοπος Κυπριανός (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Κυπριανώ, τῷ απαγχονισθέντι», ενώ ακολουθεῖ το γνωστό δίστιχο για τον τελευταῖο: «Συ που σκοτώθης για το φῶς / σήκου να δῆς τον ἥλιο, / ξύπνα να δῆς το αἷμα σου / πῶς ἐγίνε βασιλῆιο». Η τελευταία ἀφιέρωση και το δίστιχο (μοιρασμένο στα ἡμιστίχιά του) ἔχουν προταχθεῖ στην πρώτη ἐκδοση του ποιήματος, δηλαδή στον τόμο του 1911. Ενδεχομένως ο ποιητής θέλησε να ἀφιερώσει το εθνικό αὐτό ποίημά του και στον ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο τον Γ' (1825-1900), για να ἀνταποδώσει παλιότερες οφειλές του.²² Ἐτσι πρόσθεσε, ἴσως σε μεταγενέστερο στάδιο, πάνω στο χειρόγραφο τη δεύτερη ἀφιέρωση με τρεμάμενο χέρι.

Πάντως θα πρέπει να ἐπανεξεταστῆ ἀν το χειρόγραφο της «9ης Ἰουλίου...» εἶναι ιδιόχειρο και ὄχι αντιγραμμένο ἀπὸ ἄλλους, ὅπως υποστηρίχθηκε. Σε πολλά σημεῖα η γραφή του θυμίζει το γράψιμο (και τις ἀνορθογραφίες) του Β. Μ., ο οποίος στα πιο νεανικά του χρόνια πειραματιζόταν με την καλλιγραφία. Ἐκτός ἀν το πρόσωπο που ἀνέλαβε να το ἀντιγράψει για την ἐκδοση του 1911 (πιθανόν ο Χριστόδουλος Σ. Χουρμούζιος ἢ ἡ γυναίκα του Ευφροσύνη· βλ. 3.16) θέλησε να μιμηθεῖ τη γραφή του και να διατηρήσει τις ἀνορθογραφίες του· ἀλλὰ κάτι τέτοιο φαίνεται λιγότερο πιθανό. Αἰξίζει να σημειωθεῖ ὅτι στον στ. 200 του χειρογράφου, πάνω ἀπὸ τη λ. «σᾶς», ἔχει προστεθεῖ ἡ λ. «σᾶσ'», για να διευκρινιστεῖ ὅτι πρόκειται για προστακτική του ρήματος σᾶζω. Η σημείωση αὐτή φαίνεται ὅτι ἔχει διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα ἀπὸ το χειρόγραφο ποίημα ἢ ἀπὸ τις ἀφιερώσεις, το ἀφιερωματικό δίστιχο και πρόσθετες διορθώσεις, που ἀνήκουν σίγουρα στον Β.Μ. Με βάση το χειρόγραφο αὐτό ἔχει ἀποκατασταθεῖ ο στίχος που εἶχε ἐκπέσει κατὰ τη δημοσίευση του 1911.²³

Εἶναι καλὸ να παρουσιαστοῦν ἐδῶ α) μερικές πρόσθετες παραλλαγές, κυρίως λέξεων ἢ φράσεων, ὄχι ολόκληρων στίχων (που δηλώνονται με υπογραμμίσεις), οι οποίες δεν ἔχουν ἐπισημανθεῖ στο πρῶμο δημοσίευμα του Α. Ἰντιάνου· και β) ὀρισμένες διαφορετικές γραφές λέξεων που ἔχουν διαπιστωθεῖ ἀπὸ την ἀντιπαράβολή του χειρογράφου με την ἐκδοση του 1911. Σε μια μελλοντική ἐκδοση της «9ης Ἰουλίου...» οι διαφορετικές αὐτές γραφές θα πρέπει να δηλωθοῦν σε ἓνα κριτικό υπόμνημα, ἀφοῦ σε ὅλες τις περιπτώσεις ἔχουν διαγραφεί ἀπὸ τον ποιητή και, ἐπομένως, δεν ἀποτελοῦν τις ὀριστικές ἐπιλογές του:

- στ. 97: «τῷ εἶπεν τους: Πκοιος σας ἐπέφεν πωρνόν πωρνόν κοντά μου;»
- στ. 120: «να μὲν ἀφήκετε Ρωμόν εις τον σουλτάνον δούλον»
- στ. 156: «τῷ να σμιχτούμεν με τους λας τῷ να σας πολεμούμεν;»
- στ. 157: «ὄπκοιος τῷ ἀν σου ψουψούρισην τούτα τα λόγια οὐλα»
- στ. 217: «ἄσ' με ὅσον δκυο μέρες τῷ ἔπαρ' μου την ψυσήν μου»
- στ. 255: «Εἶπες πῶς οι 'πισκόποι σας ὡς τῷ εις τα κοπελλούδκια»
- στ. 292: «για τζείνους πο' ἰνά κρεμαστοῦν τῷ ἀνοιξαν το δεφτέριν»
- στ. 327: «Ἐπεφέν με ο τζύρης μου τωρά τῷ ἦρα βουράντα»
- στ. 475: «Ἐγὼ ὅμως την γνώμην μου δεν θέν' να την ἀλλάξω»
- στ. 510: «Δα κάτω μοιάζουν σαν τ' ἀρνιά πο' ἰν' χῶρκα μαντρισιμένα»
- στ. 530: «τῷ ἐλάμπασιν 'πού πανωθκίον τῷ ἐπαίξαν τα σπαθκιά τους»

Σε σχέση με τη δημοσιευμένη μορφή του ποιήματος, στο χειρόγραφο ἐντοπίζονται μερικές διαφοροποιήσεις που ἀφοροῦν την προφορά λέξεων του κυπριακού ιδιώματος· προηγούνται οι λέξεις ἀπὸ την ἐκδοση του 1911 και ακολουθεῖ ἡ χειρόγραφη μορφή τους: «νύχταν»-«νύκταν», «μιάλον»-«μεάλον», «χαρέμιν»-«χαρέμι», «ἀναρχώννει»-«ἀναρ-

κάνει», «διαλοϊστήν»-«διαλογίστην», «συναπαρτιάν»-«συνοπαρτσιάν», «λεφτά»-«λεπτά», «πράγματα»-«πράματα», «προεστοί»-«μπροεστοί», «ντοβλέττιν»-«τοβλέττιν», «Τζύπρον»-«Τζύπρουν», «κοπάδιν»-«κουπάδιν», «στρέφομαι»-«στρέφουμαι», «καρδικιά»-«καρκιά», «δακτύλιν»-«δαχτύλιν», «εψουφουρούσασιν»-«εψουφουρίσασιν», «ναμάζι»-«ναμάζιν», «νησί»-«νησσί», «τώρα»-«τωρά», «γινεί»-«γενεί», «αντρέπουμαι»-«αντρέπομαι», «ρίζω»-«ρίψω», κτλ. Θα λέγαμε ότι διακρίνονται δύο τάσεις στην έκδοση των ποιημάτων· αφενός, επιχειρείται (μάλλον από τον επιμελητή Χρ. Χουρμούζιο) να «απαλυνθούν» ιδιωματικές λέξεις και να αποδοθούν φωνητικά σύμφωνα με την κοινή νεοελληνική της εποχής, για να γίνονται πιο εύκολα αντιληπτές από έναν έλληνα (μη κύπριο) αναγνώστη και αφετέρου, γίνεται προσπάθεια (ίσως από τη μεριά του ποιητή, αν κρίνουμε με βάση το χειρόγραφο αλλά και έχοντας υπόψη τον κατάλογο παροραμάτων) να αποδοθούν πιο πιστά ορισμένες ιδιωματικές λέξεις.

Εκτός από τα παραπάνω, από την ανάγνωση του χειρογράφου διαπιστώνεται ότι υπάρχουν πιο σημαντικές διαφορετικές γραφές, με τις οποίες δίνονται οριστικές λύσεις σε προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στην έκδοση του 1911. Για παράδειγμα, στον στ. 38 πρέπει να προστεθεί το άρθρο «η»: «αν σ' εύρ' η μέρα». Στην αρχή του στ. 217 διαβάζουμε: «άησ' με μάγκου δκυο μέρες...» ενώ στο χειρόγραφο: «άησ' μ' αμάγκου δκυο μέρες...» (εδώ αποδίδεται πιο σωστά η ιδιωματική λέξη *αμάγκου*). Στον στ. 421 διαβάζουμε σε β' πληθ. πρόσ. την προστακτική «γράψετε»· ενώ στο χειρόγραφο: «γράψε τον»· ωστόσο, εδώ είναι φανερό ότι η σωστή γραφή είναι η πρώτη, γιατί και τα υπόλοιπα ρήματα που χρησιμοποιεί ο Κυπριανός είναι σε πληθυντικό αριθμό. Τέλος, με βάση το χειρόγραφο, αποκαθίσταται η ομοιοκαταληξία των στ. 477 και 479, αφού η κτητική αντωνυμία «σου», με την οποίαν τελειώνει ο στ. 479, στο χειρόγραφο είναι «του»· έτσι οι στίχοι αυτοί πρέπει να αποδοθούν ως εξής: «Έμοσά του να μέν κόψω ποττέ την τζεφαλήν του / [...] / 'εν τζ' έμοσά του τζ' είπα του χαρίζω την ζωήν του».

2.7. [Φέτι μες στες Τυρινάδες...]. Όπως είδαμε παραπάνω, το ποίημα αυτό το έγραψε ο Β. Μ. τη Δευτέρα της Τυρινής του 1883, με αφορμή τον σεισμό που έγινε τότε στη Λεμεσό, και το πρόσθεσε κάτω από το πολυστίχο ποίημά του «Η προς τον Κύριλλο (επιστολή)». Είναι το μόνο ποίημα που επέλεξε να παρουσιάσει ο Γ. Ηλιάδης σε ομιλία του για το ανέκδοτο έργο του Β. Μ. κατά το πρώτο φιλολογικό μνημόσυνο που έγινε για τον ποιητή (Λεμεσός, 23.12.1917), ενώ το δημοσίευσε για πρώτη φορά στα αλεξανδρινά *Γράμματα*.²⁴ Αργότερα, περιλήφθηκε στις εκδόσεις των «Απάντων» του.

Ο ποιητής, απευθυνόμενος στον Μίχαλο, επέλεξε να σκισάρει με εύθυμη αλλά και με ηδονική διάθεση μια εικόνα με ημίγυμνες «κοπελλούδες» που ξεχύθηκαν στους δρόμους πανικόβλητες από τον σεισμό: «Να 'σουν να 'εν δεις, Μιχάλη, τες φτωχιές τες κοπελλούδες, / έθελες να δης κουτάλες και βυζούδια και ζαμπούδες, / που 'θελες να πης: Θεέ μου, άφησ' με να τα δακκάσω, / να τα φάω να χορτάσω / για να μου διαβή ο καμός, / κι ας με φάγη ο σεισμός». Όταν ο Γ. Ηλιάδης διάβασε το ποίημα αυτό, και ειδικά τους παραπάνω στίχους, προκλήθηκε αντίδραση ανάμεσα στους παρευρισκομένους, ενώ ακολούθησαν συζητήσεις στις δυο μεγάλες εφημερίδες της Λεμεσού· βλ. κυρίως την αντίδραση του Ευριπίδη Χουρμούζιου (*Σάλπιγξ*, 26.12.1917, 2, 8 και 14.1.1918) και δημοσίευμα του Γ. Ηλιάδη (*Αλήθεια*, 21/2.1.1917).

2.8. «Η δωδεκάτη Δεκεμβρίου του 1880 εν Λεμησώ». Ιδιόχειρο, γραμμένο σε έξι σελίδες, με την τοποχρονική ένδειξη: «Εποίουν εν Λεμησώ κατά τον Ια-

νούαρ. 1881. Β. Μιχαηλίδης». Το παραχώρησε στον Αιμ. Χουρμούζιο ο Γ. Λεύκης (βλ. σχετική επιστολή του, 3.11). Αξίζει να σημειωθούν εδώ οι παρακάτω διαφορές ανάμεσα στη χειρόγραφη και τη δημοσιευμένη μορφή του ποιήματος: α) Στην *Ασθενή λύρα* (και στις μεταγενέστερες εκδόσεις) το ποίημα εκτείνεται σε 156 στίχους, ενώ στην αυτόγραφο μορφή του σε 154· πιο συγκεκριμένα, στο αυτόγραφο δεν περιλαμβάνονται οι στ. 33-34: «Την απειλεί ο οίκος της επάνω της να πέση, / δεν έχει τας ελπίδας της εις ποίον ν' αναθέση». β) Στη γνωστή μορφή του ποιήματος η λ. «ουρανόσ» («Θολόν το ύψος τ' ουρανού τους πόδας της εφίλει / κι εκτύπα κυμαινόμενον την γραίαν εις τα χείλη», στ. 53-54) δεν ταιριάζει στα νοηματικά συμφοραζόμενα του δίστιχου. Αντίθετα, στην αυτόγραφο μορφή αποκαθίσταται το νόημα με τη λ. «νερού»: «Θολόν το ύψος του νερού τους πόδας της εφίλει / κι εκτύπα κυμαινόμενον την γραίαν εις τα χείλη». γ) Τρεις λέξεις του αυτογράφου («σώνει» «κλωβί» και «το») έχουν αντικατασταθεί, αντίστοιχα, από τις λέξεις «σώζει» (στ. 48), «κλωβί» (στ. 106) και «τις» (στ. 141) κατά την πρώτη έκδοση του ποιήματος. Με άλλα λόγια, οι δύο από τις τρεις λέξεις έχουν «διορθωθεί» επί το λογιότερον είτε από τον ίδιο τον ποιητή είτε, το πιθανότερο, από τον εκδότη της συλλογής, τον Α. Παλαιολόγο.

2.9. «Η τοκογλυφία». Το ποίημα αυτό είναι αντιγραμμένο, πιθανότατα από τον Στυλιανό Χουρμούζιο, μαζί με ιδιόχειρο σημειώμά του, στο οποίο δίνονται ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες βιογραφικές πληροφορίες για τον ποιητή (βλ. παρακάτω, 3.2). Κατά την αντιγραφή του ποιήματος δηλώνεται η πρώτη δημοσίευσή του. Όμως στο χειρόγραφο υπάρχει μια αξιοσημείωτη διόρθωση στην έβδομη στροφή του ποιήματος, που δίνεται ως εξής: «Είντα να κάμω ο πικραμμένος / έτσι τζι εγώ ίσια τυραννιούμαι, / φτώσχιαν πολλήν ο καιύμένος». / «Μου κακοφαίνεται, λυπούμαι». Για πρώτη φορά αναφέρεται εδώ η λέξη «πικραμμένος». Τόσο στη δημοσίευση του Πυθαγόρα (9, Μάιος 1873, σσ. 66-67) όσο και στη δεύτερη δημοσίευση, της Σάλπιγγος (8.5.1885), αλλά και σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις του ποιήματος εμφανίζεται ως καταληκτική λέξη τόσο στον πρώτο όσο και στον τρίτο στίχο η λ. «καημένος». Λογικά θα ήταν ιδιαίτερα αδέξιο να επαναλάβει ο ποιητής την ίδια λέξη σε δυο στίχους της ίδιας στροφής για να σχηματιστεί ομοιοκαταληξία. Περισσότερο εύλογη φαίνεται η λύση που προτείνεται στη χειρόγραφη μορφή του κειμένου: *πικραμμένος / καημένος*. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν ο αντιγραφέας του ποιήματος (δηλ. ο Σ. Χουρμούζιος) συμβουλευτήκε αυτόγραφο ποίημα του Β. Μ. ή έκανε τη διόρθωση αυτή με υπόδειξη του ποιητή ή με δική του πρωτοβουλία, όταν διαπιστώθηκε ότι, από αβλεψία, ίσως, επανέρχονταν στις δύο πρώτες δημοσιεύσεις η ίδια καταληκτική λέξη. Βέβαια, το ίδιο πρόβλημα επανέρχεται και στην όγδοη στροφή της «Τοκογλυφίας», όπου επαναλαμβάνεται ως ομοιοκαταληξία η λ. «δώσω».

Ας σημειωθεί επίσης ότι στο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου σώζονται αποκόμματα από τις πρώτες δημοσιεύσεις δυο ακόμη ιδιωματικών ποιημάτων, «Εις τον ηρωικώς πεσόντα Χρ. Σώζον» (Σάλπιγγ, 1.2.1913) και «Το όρομαν του Ρωμιού» (Σάλπιγγ, 1/14.1.1917). Δεν έχει εξακριβωθεί αν ο ίδιος κατάφερε να συγκεντρώσει μεγάλο αριθμό ποιημάτων του Β. Μ., που παρέμεναν σκόρπια σε εφημερίδες· αλλά πιθανόν να είχε στη βιβλιοθήκη του τον τόμο των *Ποιημάτων*, ενώ το 1938 προμηθεύεται από τον Γ. Λεύκη την πιο δυσεύρετη *Ασθενή λύρα* (βλ. 3.11).

3. ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ Β. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ

Κατά τη διάρκεια της κυπριακής περιόδου της ζωής του, προτού εγκατασταθεί μόνιμα στην Αθήνα από το 1925, ο Αιμ. Χουρμούζιος (1904-1973) θα είχε ακούσει αρκετά πράγματα για τον Β. Μ. από μέλη της οικογένειάς του: Ο παππούς του Στυλιανός Χουρμούζιος (1850-1937) ήταν από τους πρώτους που «ανακάλυψε» τον ποιητή και συνδέθηκε στενά μαζί του, ενθαρρύνοντας και παρακινώντας τον να δημοσιεύει ποιήματά του στην οικογενειακή εφημερίδα των Χουρμούζιων *Σάλπιγξ* (Λεμεσός 1884-1926, Αθήνα 1926-1927), που πέρασε διαδοχικά από τα χέρια του παππού Στυλιανού, στον θείο Χριστόδουλο Σ. Χουρμούζιο (1878-1965) και τέλος στον Ευριπίδη Σ. Χουρμούζιο (1880-1971), πατέρα του Αιμίλιου. Ας θυμηθούμε επίσης ότι ο ίδιος ο Σ. Χουρμούζιος υποκίνησε τον Β. Μ. να συντάξει τη σατιρική εφημερίδα *Διάβολος*, που κυκλοφόρησε το 1888 σε έξι φύλλα ως παράρτημα της εφ. *Σάλπιγξ*. Αλλά και ο τόμος των επιλεγμένων *Ποιημάτων* του (1911) τυπώθηκε στο τυπογραφείο της ίδιας εφημερίδας με τη φροντίδα και με Πρόλογο του Χρ. Χουρμούζιου. Η έκδοση του λογοτεχνικού περιοδικού *Αβγή* (Λεμεσός 1924-1925) ήταν η ευκαιρία που έφερε πιο κοντά τον Αιμ. Χουρμούζιο στον ποιητή Β. Μ. Ο εικοσάχρονος Μίλιος, παισιωμένος από τους Γλαύκο Αλιθέρη, Αντώνη Ιντιάνο, Γιάννη Λεύκη, Χριστόδουλο Χριστοδουλίδη κ.ά., ανακαλύπτει στο πρόσωπο του Β. Μ. τον μεγάλο ποιητή της Κύπρου. Η ομάδα της *Αβγής* αλλά και ο «Σύλλογος των Δώδεκα» (στον οποίον δραστηριοποιήθηκαν, εκτός από βασικά στελέχη της *Αβγής*, και οι Β. Τατάκης, Τ. Φραγκούδης, Γ. Φυλαχτού κ.ά.) είχαν ως πρώτιστο μέλημά τους την έκδοση των «Απάντων» του ποιητή και γενικά τη μελέτη και την ανάδειξη του έργου του.

Ωστόσο, η ομάδα αυτή αρχίζει να διαλύεται, όταν φεύγουν από την Κύπρο, με διαφορά λίγων μηνών, ο Χρ. Χριστοδουλίδης και ακολούθως ο Αιμ. Χουρμούζιος. Κατά την πρωιμότερη φάση της αθηναϊκής ζωής του, ο Αιμ. Χουρμούζιος φαίνεται ότι κάνει αρκετές προσπάθειες να συγκεντρώσει υλικό σχετικό με τον Β. Μ. με σκοπό να προχωρήσει σε μια έκδοση επιλεγμένων ποιημάτων του αλλά και σε μελέτη του έργου του. Ο ίδιος μάλιστα ενημερώνει τον Α. Ιντιάνο με επιστολές του (από Αθήνα, 28.10.1935 και 25.4.1936) ότι είχε έτοιμη ολόκληρη μονογραφία για τον Β. Μ.²⁵ Ωστόσο, στο πλουσιότατο αρχείο του δεν έχουν εντοπιστεί καθόλου ίχνη μιας τέτοιας μελέτης. Δεν αποκλείεται να μην είχε προχωρήσει ποτέ στη συγγραφή μονογραφίας για τον Β. Μ.²⁶ Δεν είναι καθόλου σίγουρο, επίσης, ότι είχε πρόσβαση σε μεγάλο μέρος του ποιητικού του έργου (η *Ασθενής λύρα* του αποστέλλεται από τον Γ. Λεύκη μόλις το 1938· και είναι περιεργό το ότι η συλλογή αυτή δεν υπήρχε στη βιβλιοθήκη της οικογένειας Χουρμούζιου, και ειδικά στα χέρια του Σ. Χουρμούζιου) ή ότι είχε στη διάθεσή του επαρκή στοιχεία

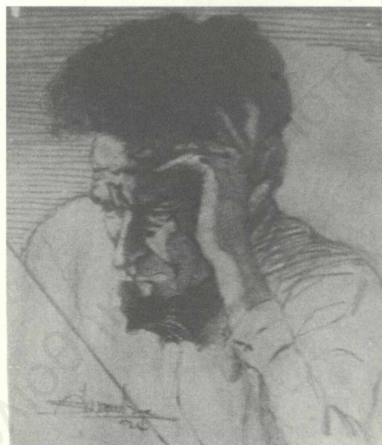

Αιμίλιος Χουρμούζιος

για το πρόσωπο του ποιητή. Πάντως και σε άλλες περιπτώσεις ο πολυπράγμων Αιμ. Χουρμούζιος εξαγγέλλει δημόσια ή ιδιωτικά την ετοιμασία συνθετικών μονογραφιών (λ.χ. για την κυπριακή λογοτεχνία, για τον Νίκο Νικολαΐδη αλλά και μιαν εξάτομη Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας), χωρίς να προχωρήσει ποτέ στην ολοκλήρωση τέτοιων φιλόδοξων εργασιών.

Στο μοναδικό δημοσίευμά του για τον Β. Μ., ο Αιμ. Χουρμούζιος θυμάται τον ποιητή στα τελευταία χρόνια της ζωής του, όταν φυτοζωούσε αλκοολικός και εξαθλιωμένος στο Πτωχοκομείο της Λεμεσού:

[...] Τον θυμούμαι στα τελευταία, τα δύσκολα και πικραμένα του χρόνια, τρόφιμο του Πτωχοκομείου Λεμεσού. Κάποιοι δεσμοί από πάππου, μια παλαιά συμπάθεια που είχε συνδέσει στενά τον ποιητή με την οικογενειακή εφημερίδα όπου δημοσίευε τους στίχους του, μια συλλογή τραγουδιών του – τα Άπαντά του σχεδόν – που είχε εκδοθεί με την φροντίδα και με πρόλογο προσφιλούς συγγενούς, του Χριστ. Σ. Χουρμούζιου, ήσαν λόγοι επαρκείς για να με φέρουν συχνά, νέον πολύ τότε, παιδί, στο κελί του ποιητού... Ένα λιτό σιδερένιο κρεβάτι με καφετιά κουβέρτα. Κάπου στο πλάι μια κασσέλα γεμάτη μπουκαλάκια διάφορα, που θα είχαν κάποτε φάρμακα, κατάλοιπα του «επαγγέλματός» του, ρούχα κουρελιασμένα, χαρτιά ανάκατα με γράμματα, ένα τρύπιο καπέλο – ψαθάκι με γαλάζια κορδέλλα ξεβαμμένη – και κάτι ρολά από κανναβάτσα και στεγνά, μαδημένα πινέλλα. Γιατί ο Βασίλης ήταν αυτοδίδακτος ζωγράφος και η ζωγραφική μαζί με την ποίηση ήταν το δίδυμο πάθος της νεότητός του. Στον τοίχο, επάνω από το προσκέφαλο, θυμάμαι αμυδρά δυο ζωγραφισμένα κεφάλια με χρώματα ξεθωριασμένα από την πολυκαιρία. Νομίζω πως ήταν δυο κεφάλια παιδιών, με μαλλιά σγουρά, με αγγελική έκφραση και έκπληκτη αγνότητα. Θυμούμαι αυτή τη φτωχική κάμαρη του Πτωχοκομείου, αντίκρου στο Γυμναστήριο της μικρής πολιτείας, όπου αντηχούσαν συχνά οι ιαχές του πλήθους – Γ.Σ.Ο... Γ.Σ.Ο. (Γυμναστικός Σύλλογος Ολυμπίων). Ζήτη η Ένωσις, «Απ' τα κόκκαλα βγαλμένη», «Μαύρ' είν' η νύχτα...». Θυμούμαι τον ποιητή να περπατά με δυσκολία, μόλις να σέρνει τα μισοπαράλυτα πόδια, με ένα μαυρισμένο ψαθάκι στο κεφάλι, να προβάλλει στο μικρό προαύλιο του Πτωχοκομείου και να κάθεται σ' έναν πάγκο και να κυττάζει με θολωμένα μάτια τα νιάτα απέναντι, στο χλοϊσμένο, περιμανδρωμένο λειβάδι που τ' αγχάλιαζε ο ελλειψοειδής στίβος. [...]»²⁷

Γλαύκος Αλιθέρσης
Σχέδιο Βίκτωρ Ιωαννίδης (1924)

Από την πλούσια αλληλογραφία ή από άλλα άγνωστα χειρόγραφα που σώζονται στο αταξινόμητο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου επιλέξαμε να παρουσιάσουμε εδώ μερικές πολύ χρήσιμες και ενδιαφέρουσες μαρτυρίες, με τις οποίες φωτίζονται αφενός το πρόσωπο και το έργο του Β. Μ., αφετέρου οι παρασκηνιακές διεργασίες που γίνονταν στα χρόνια του Μεσοπολέμου, με επικεφαλής τους Α. Ιντιάνο και Αιμ. Χουρμούζιο, για συγκέντρωση βιογραφικών στοιχείων του ποιητή και για έκδοση των «Απάντων» του ή επιλογής ποιημάτων του και γενικά για τη διάδοση και ανάδειξη του έργου του.

3.1. Όσο κυκλοφορούσε ακόμη η Αβγή, ο Γλ. Αλιθέρσης, σε επιστολή του (από Αλεξάνδρεια, 21.1.1925) προς τον Α. Ιντιάνο, η οποία όμως απευθύνόταν και στον Αιμ. Χουρμούζιο, αφού αφορούσε

θέματα του περιοδικού, εκφράζει την αρνητική άποψή του για τα καθαρευουσιάνικα ποιήματα του Β. Μ.· ωστόσο συμφωνεί ότι είναι απαραίτητη μια συγκεντρωτική έκδοση του έργου του, έστω και αν ο ίδιος προτιμά μια έκδοση των πιο αντιπροσωπευτικών (προφανώς των ιδιωματικών) ποιημάτων του:

Για το Βασίλη διαφωνώ. Ελπίζω να μη θαρρής ότι τα καθαρευουσιάνικά του αποτελούν την έκφραση του εγώ του. Για μένα τίποτα δεν έχουν παρά κακή μίμηση. Ωστόσο για τους λόγους που παραθέτεις και για το μνημειώδες του έργου, δέχομαι όλα. Όμως παράπλευρα στην έκδοση αυτή θα 'πρεπε να μείνη η εκλογή των όσων αντιπροσωπεύουν τον Βασίλη. Έτσι θα μιλήσουμε πλατιά σαν έρθω, κι ελπίζω μέσα Μαρτίου. Υπομονή!

3.2. Σε χειρόγραφο σημείωμα, που είναι γραμμένο στο ίδιο φύλλο με το ποίημα «Τοκογλυφία», δίνονται μερικές σημαντικές πληροφορίες για τον Β. Μ.: α) Το έτος γέννησής του μετατίθεται έναν χρόνο νωρίτερα, στα 1848· β) μαθαίνουμε ότι από τα πρώτα εφηβικά του χρόνια (12-15 ετών) ο Β. Μ. εγκαθίσταται στη Λευκωσία και παρακολουθεί μαθήματα ζωγραφικής· γ) επιβεβαιώνεται η γνωριμία του με τον Γ. Βιζυηνό στη Λευκωσία (γύρω στα 1867-1868), όταν διέμεναν και οι δύο σε κελιά της Αρχιεπισκοπής, και δίνεται η πληροφορία ότι είχαν ανταλλάξει τότε ποιήματά τους (προφανώς η συναναστροφή του με έναν νέο, συνομήλικό του ποιητή, που επίσης έγραφε τότε τις πρώτες ποιητικές δοκιμές του, θα ενδυνάμωσε το ενδιαφέρον του Β. Μ. για την ποίηση).²⁸ δ) πληροφορούμαστε ότι η «Τοκογλυφία» (γρ. 1872) αποστέλλεται στο περ. Μέντωρ της Σμύρνης με μεσολάβηση του συντάκτη του σημειώματος, για να δημοσιευτεί το 1873 στον Πυθαγόρα, παράρτημα του ίδιου περιοδικού· ε) όσο γνωρίζουμε, εδώ μαθαίνουμε για πρώτη φορά ότι ο Β. Μ. αντιμετώπιζε στην Ιταλία και προβλήματα υγείας· και στ) ότι κατά την εθελοντική συμμετοχή του στο θεσσαλικό μέτωπο, μάλλον στις αρχές του 1878, βρισκόταν στην περιοχή του Δομοκού (στα βόρεια του νομού Φθιώτιδος). Το σημείωμα αυτό γράφτηκε πιθανότατα από τον Σ. Χουρμούζιο· αυτό προκύπτει τόσο από τον γραφικό χαρακτήρα του κειμένου (έχει διασταυρωθεί με ιδιόχειρη επιστολή του ίδιου, από Λευκωσία, 12.2.1937, προς τον Αιμ. Χουρμούζιο, που σώζεται στο αρχείο του τελευταίου) όσο και από το περιεχόμενό του:

Σημειώσεις περί Βασιλείου Μιχαηλίδου

Εγεννήθη εν Λευκονοίω κατά το 1848 εκ γονέων, Ελλήνων εννοείται, συγγενών του μακαρίτου Κυπριανού, μητροπολίτου Κιτίου. Εν ηλικία 12-15 ετών εδιδάσκετο εις Λευκωσίαν την ζωγραφικήν. Όταν ο Κυπριανός, από διδάσκαλος της Ελληνικής Σχολής έγινε μητροπολίτης Κιτίου, τω 1868, τον επήρην εις την Μητρόπολιν της Λάρνακος. Κατόπιν τον έστειλεν εις Ιταλίαν διά να τελειοποιηθή εις την ζωγραφικήν, αλλ' εκεί ησθένησε και επέστρεψεν εις Αθήνας. Επήγε τότε ως στρατιώτης, δεν ενθυμούμαι τι † νώτο † (έξο-

Στυλιανός Χουρμούζιος

δος του Δομοκού). Επέστρεψεν εις Λάρνακα. Τον έφερεν ο Κυπριανός εις Λεμεσόν και διωρίσθη εις το Νοσοκομείον διευθυντής. Παρητήθη κατόπιν και ελάμβανε μικράν σύνταξιν. Απέθανεν εις το Πτωχοκομείον της Λεμεσού εις ηλικίαν περίπου 70 ετών.

Όταν ήτο εις Λευκωσίαν, ευρίσκετο τότε εδώ και ο μακαρίτης Γεώργιος Βιζυηνός· και από τότε κατεγίνετο εις την ποιήσιν (ετών περίπου 18). Αντήλλαξε δε και ποίημα με τον Βιζυηνόν. Τότε έκαμε (1872) και την «Τοκογλυφίαν», την οποία είχα στείλει εγώ εις τον Μέντορα και την έβαλεν εις τον Πυθαγόραν.

3.3. Σε επιστολή (από το χωριό Δωρός της Κύπρου, 25.5.1926) του Μιχαήλ Οικονομίδη προς τον Ε. Χουρμούζιο, ο επιστολογράφος, που ήταν ανεψιός του μητροπολίτη Κυπριανού και συγγενής του Β. Μ., δίνει πληροφορίες (μάλλον γνωστές) για τη ζωή του ποιητή· λιγότερο γνωστή είναι η μαρτυρία ότι ο Β. Μ. στάλθηκε αρχικά στη Λευκωσία για να μάθει την τέχνη του κωμοδρόμου (δηλ. του σιδερά).²⁹ Η Νίτσα Χουρμούζιου προώθησε τότε την επιστολή αυτή, όπως και την επιστολή του Γιάγκου Λοΐζου (βλ. παρακάτω, 3.4.), στον αδερφό της Αιμίλιο στην Αθήνα, σημειώνοντας στη δεύτερη λευκή σελίδα του διπλωμένου τετραφύλλου: «Μίλιο μου, / Σου στέλλω δυο σημειώσεις για το Β. Μιχαηλίδη. / Τη μια μου την έδωσε ο Γιάγκος Λοΐζου. Και αυτή την έστειλε κάποιος Οικονομίδης, στον οποίον είχε γράψει ο παπάς μου. / Φιλιά, Νίτσα»:

Αγαπητέ κ. Ευρ. Χουρμούζιε, / εις Λεμεσόν.

Ευχαρίστως απαντώ εις τας πληροφορίας τας οποίας μου ζητείτε όσον αφορά διά τον βίον του μακαρίτου Βασίλη Μιχαηλίδη, ποιητού.

Ο μακαρίτης εγεννήθη εις το Λευκόνοικον. Από μικράς ηλικίας ο πατήρ του τον πήρεν εις Λευκωσίαν και τον έβαλεν εις κάποιον κωμοδρόμον με σκοπόν να μάθη την τέχνην του κωμοδρόμου. Αλλ' από τον άνθρωπον αυτόν έφυγε γρήγορα και επήγεν ως υπάλληλος εις κάποιον ζωγράφον (αγιογράφον), Χριστόδουλον ονομαζόμενον, όπου κατεγίνετο εις την αγιογραφίαν. Υπηρέτησεν πολλά χρόνια κοντά του και έμαθε παρ' αυτού και εξωγράφιζεν ωραίας εικόνας.

Κατά το έτος 1867 [=1868], ότε έγινε μητροπολίτης Κιτίου ο Κυπριανός, ο θεός του τον παρέλαβε και τον έφερεν μαζί του εις την Μητρόπολιν Λάρνακος διά να τον υπηρετή. ||

Αφού πέρασαν αρκετά χρόνια, επειδή ο μακαρίτης είχαν επιμέλειαν εις την ζωγραφικήν, εζήτησεν άδειαν παρά του θείου του μητροπολίτου να μεταβή εις την Ιταλίαν διά να τελειοποιηθή εις την ζωγραφικήν. Ο μητροπολίτης τον έστειλεν και του έδωσεν συστατικήν διά να τον δεχθούν δωρεάν. Αλλά δυστυχώς απέτυχεν, διότι δωρεάν δεν τον εδέχθησαν και ηναγκάσθη να γυρίση εις τας Αθήνας όπου ενεγράφη εις τας τάξεις του στρατού. Έπειτα ήλθεν εις την Κύπρον, και πάλιν έμεινεν πλησίον του μητροπολίτου μέχρι της εποχής όπου έγινε δήμαρχος ο Χριστόδουλος Καρούδης, και τη ενεργεία και των δύο εισήχθη εις το Νοσοκομείον, όπου απέθανεν. Εάν έλθω κάτω, θα σας επισκεφθώ και τότε σας τα λέγω και προφορικώς.

Φιλικώς,
Μιχαήλ Οικονομίδης

3.4. Την ίδια χρονιά, ο αγνώστων βιογραφικών στοιχείων Γιάγκος Λοΐζος (ή Λοΐζου), σε επιστολή του (από Λεμεσό, 2.6.1926) προς τη Νιόβη Ε. Χουρμουζίου, μητέρα του Αιμίλιου, της μεταφέρει (προφανώς ύστερα από αίτημα του τελευταίου) μερικές μάλλον γνωστές πληροφορίες του γιατρού και συγγραφέα Ιωάννη Γ. Καραγεωργιάδη (1842-1928) για το πρόσωπο του Β. Μ. Πάντως, ο πληροφοριοδότης θα γνώριζε αρκετά καλά τις επαγγελματικές περιπέτειες του

Β. Μ., αφού ο πρώτος ήταν δήμαρχος Λεμεσού στα χρόνια 1885-1887 και 1896-1908, ενώ ο δεύτερος εργαζόταν στο Δημοτικό Νοσοκομείο της πόλης. Επανειλημμένα είχε προεδρεύσει σε συνεδρίες του δημοτικού συμβουλίου κατά τις οποίες εξετάστηκαν κατηγορίες σε βάρος του ποιητή, ότι μεθούσε και δημιουργούσε προβλήματα στον επαγγελματικό του χώρο.³⁰ Περισσότερο άγνωστη αλλά και ανεξακριβωτή είναι η πληροφορία ότι ο Β. Μ., όταν έφυγε από την Ιταλία και προτού περάσει στην Ελλάδα, επιχείρησε να βρει δουλειά στην Αίγυπτο:

Αξιότιμε κυρία,

Παρακαλώ γράψατε εις τον αγαπ[ητόν] υιόν σας ότι ο κ. Καραγεωργιάδης δεν ενθυμείται καλά καλά τα του βίου του μακαρίτου Βασίλη. Γνωρίζει μόνον ότι είναι εγγώριος και συγγενής του κ. Ι. Οικονομίδου, δικηγόρου εκ Λευκωσίου (επαρ[χία] Λευκωσίας), ότι εμαθήτευσε εν Λευκωσία οικότροφος εις Αρχιεπισκοπήν, ότι κατόπιν μετέβη εις Ρώμην και κατέγινε εις την ζωγραφικήν, ότι μετέβη εις Αίγυπτον προς εύρεσιν εργασίας και κατόπιν εις Ελλάδα ένθα υπηρέτησε και εθελοντής επί Κουμουνδούρου. Κατά το 1879 διωρίσθη επιστάτης του μικρού Πτωχο<κο>μείου και κατόπιν εις το Νοσοκομείον, ένθα εγυμνάσθη και εβοήθει τον φαρμακοποιόν της Κυβερνήσεως εις τε το φαρμακείον και <την> νοσοκομίαν. / (Εν βίβλ)

Ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός
Ο πίνακας αποδίδεται στον Β. Μιχαηλίδη
(Συλλογή Αριστείδη Α. Κουδουνάρη)

Μεθ' υπολήψεως / Γ. Λοΐζος³¹

3.5. Ύστερα από έναν πρώτο γύρο προσπαθειών για συλλογή βιογραφικών στοιχείων του ποιητή, γύρω στα 1926, κατά τον οποίον επιστρατεύεται όλη η οικογένεια του Αιμ. Χουρμούζιου, ανάλογες ενέργειες επαναλαμβάνονται πιο συντονισμένα στα 1936-1937, όταν μερικοί λόγιοι της Λεμεσού, οι Γιάγκος Ηλιάδης (1895-1973), Γιάννης Λεύκης (ψευδώνυμο του Γ. Παπαγγέλου, 1899-1991), Κωστάκης Στυλιανού (1905-1958) και Πάνος Φασουλιώτης (1894-1965), αναλαμβάνουν δράση, είτε για να στηρίξουν ερευνητικά τον κριτικό της Καθημερινής είτε για να πείσουν τον Α. Ιντιάνο να συνεργαστεί για την ετοιμασία μιας αθηναϊκής έκδοσης ποιημάτων του Β. Μ., που θα περιλάμβανε και εκτενή μελέτη για τη ζωή και το έργο του ποιητή. Η προσπάθεια αυτή δεν απέδωσε. Ο Α. Ιντιάνος είχε τους δικούς του λόγους να είναι δυσαρεστημένος με τον Μίλιο, τον παλιό συνεργάτη του. Στην παρακάτω επιστολή του ο Γ. Ηλιάδης δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την τύχη των χειρόγραφων ποιημάτων του Β. Μ. και για το πώς κατέληξαν στα χέρια του Α. Ιντιάνου, αλλά και για το ότι ο τελευταίος ήταν δυσαρεστημένος με τον Αιμ. Χουρμούζιο, γιατί δεν του είχε επιστρέψει τις έξι επιστολές του ποιητή προς τον Μίχαλο:

Γιάγκος Ηλιάδης
Δικηγόρος / Λεμεσός - Κύπρου

Λεμεσός, 11.5.1936

Αγαπητέ μου Αιμίλιε,
Μόλις έφτασα, εφρόντισα για όσα μιλήσαμε σχετικά με όσα θέλεις για τον Βασίλη Μιχαηλίδη. Έγραφα ακριβώς και του φίλου Ιντιάνου και ήλθεν εδώ. Είμαστε μαζί

χτες και προχτές. Του μίλησα για τις βιογραφικές σημειώσεις που θέλεις και του εξήγησα πως η μελέτη του δεν έχει τίποτε να ζημιωθεί, αν μας δώσει ξερές μόνο βιογραφικές ημερομηνίες κλπ. του ποιητή. Ακριβώς του μίλησαν και οι φίλοι Παπαγγέλου και Φασουλιώτης. Όπως επρόβλεπα, μας αρνήθηκε. Μου είπε ότι δεν θα είχε ένσταση, αν έβγαινε μια κοινή έκδοση στην Αθήνα με την δική σου και την δική του μελέτη, αλλά πάντως τούτο πρέπει να γίνει μόλις μετά ένα χρόνο. Το πανηγυρικό τεύχος των *Κυπρ[ιακών] Γραμμάτων* για το Βασίλη θα βγη τον προσεχή Νοέμβρη,³² και θα είναι μέσα η μελέτη του Ιντιάνου, κάπου 25 σελίδες, και η μελέτη του Αλιθέρη, κάπου 15 σελίδες. Μου είπε πως, αν περιμένεις ως τότε, μπορείς να πάρης από μέσα όλες τις βιογραφικές σημειώσεις που θέλεις, φθάνει να τον αναφέρεις στη βιβλιογραφία σου.

Ο Ιντιάνος έχει μαζέψει αρκετό υλικό. Θυμάμαι πως, όταν είχε πεθάνει ο Βασίλης, ο τότε δήμαρχος Σπ. Αραούζος³³ μου είχε δώσει το μπαούλο του, που είχε κάτι ανέκδοτα χειρόγραφα του, τα εξήτασα, τα εταξινόμησα και τότε μάλιστα έκανα 11 εδώ, αν θυμάσαι, μια διάλεξη για το ανέκδοτο έργο του Βασίλη, όσο βέβαια βρέθηκε, που τη δημοσίεψα υστερότερα στα *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας. Τα χειρόγραφα και το μπαούλο τα επέστρεψα στο δήμαρχο, ο οποίος φαίνεται τα έδωσε στους συγγενείς του Βασίλη, στο χωριό τους. Ο Ιντιάνος λοιπόν πήγε στο χωριό και αγόρασε από τους συγγενείς του ποιητή το μπαούλο με τα χειρόγραφα. Τίποτε όμως σπουδαίο δεν περιέχει.

Ο Ιντιάνος μου 'πε πως είναι λιγάκι θυμωμένος μαζί σου, γιατί δεν του εγύρισες ή δεν θέλησες να του δώσεις κάτι ανέκδοτα γράμματα του Βασίλη στον μακαρίτη Μίχαλο Ηρ. Μιχαηλίδη.

Ας είναι. Προς το παρόν μην περιμένεις τίποτε από τον Ιντιάνο.

Ο Παπαγγέλου φροντίζει εντατικά για ό,τι του έγραψες και νομίζω πως σου μάζεψε αρκετά στοιχεία, τα οποία θα σου στείλη σύντομα. Επίσης φροντίζει παράλληλα και ο φίλος Πάνος Φασουλιώτης. [...]

Με τη θερμότερή μου φιλία,
Γιάγκος

Ο φίλος Κωστάκης Στυλιανού σου ετοιμάζει κι εκείνος αρκετά. Σου αντιγράφει μάλιστα τα πρακτικά των συνεδριάσεων του τότε Δημοτικού Συμβουλίου, όπου φιγουράρει συχνά το όνομα του Βασίλη. [...]

3.6. Από επιστολή (από Λεμεσό, 14.5.1936) του Κ. Στυλιανού προς τον Αιμ. Χουρμούζιο πληροφορούμαστε ότι ο πρώτος είχε πραγματοποιήσει αρκετές έρευνες για να συλλέξει στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Β. Μ. και ότι παραχώρησε το υλικό αυτό στον Γ. Λεύκη, για να προωθηθεί στον Αιμ. Χουρμούζιο. Ωστόσο ο Γ. Λεύκης κράτησε το υλικό αυτό και το εκμεταλλεύτηκε στη μονογραφία του για τον Β. Μ., χωρίς να δηλώνει, όσο γνωρίζουμε, ότι ο Κ. Στυλιανού αναδίηρσε «όλα τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου» της Λεμεσού αλλά «και τα πρακτικά της Επιτροπής του Νοσοκομείου και της Επιτροπής του Πτωχοκομείου» ή άλλα στοιχεία που έφερε στο φως ο τελευταίος:

Αγαπητέ μου Μίλιο,

Βέβαια, δεν ήταν σωστό ούτε δυνατό να μη δεχτούμε με τη μεγαλύτερή μας ευχαρίστηση να σε βοηθήσουμε κι εμείς, όσο μπορούμε, στη δουλειά που καταπίαστηκες.

Οι ενέργειές μας άρχισαν αμέσως. Ο Παπαγγέλου είδε αρκετούς που γνώρισαν το Βασίλη και βρήκε δύο φωτογραφίες. Θα σου γράψει κι εκείνος λεπτομερώς τι έκαμε. Εγώ επέρασα τρία δειλινά στο Πτωχοκομείο, ξεψαχνίζοντας τη Στυλλού,³⁴ ήύρα μια φωτογραφία του με τους άλλους τρόφιμους και ένα ζωγραφικό του έργο

(Παναγία). Αυτά θα τα φωτογραφίσουμε. Ο δήμαρχος μου επέτρεψε κι εσκάλισα όλα τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου από τον καιρό της κατοχής, καθώς και τα πρακτικά της Επιτροπής του Νοσοκομείου και της Επιτροπής του Πτωχοκομείου. Βρήκα πολύ ενδιαφέροντα πράγματα που, μαζί με τις συνεντεύξεις που επήρα κλπ., τα έδωσα στον Παπαγγέλου. Βρήκαμε και κάμποσα ανέκδοτά του, κι είναι βέβαιο πως θα βρούμε ακόμα πολλά. Χθες εμάζεψα και τους παλιούς τόμους των λεμεσιανών εφημερίδων. Θα τους ερευνήσω λεπτομερώς. Ως την ώρα, δεν μπόρεσα δυστυχώς να βρω την Ασθενή λύραν. Έχω, όμως, υπόψη μου μερικές τελευταίες προσπάθειες. Αν αποτύχω και σ' αυτές, θα βάλω ειδοποίηση στις εφημερίδες.

Τα περί Ιντιάνου σου τα γράφει ο αγαπητός Γιάγκος. Εγώ δυστυχώς δε μπόρεσα να τον δω, γιατί το Σαββατοκυριακό που ήλθε στη Λεμεσό, έλειπα στο Βαρώσι. Νομίζω, από ό,τι μου είπαν ο Γιάγκος κι ο Παπαγγέλου, πως δε μπορεί να γίνει καμιά συνεννόηση μαζί του.

Για λόγους ασφαλείας σου στέλλουμε τα γράμματά μας με τον αγαπητό ΙΙ μου φίλο Χριστόδουλον Κότσαπαν, που είχε την καλοσύνη να δεχτεί την παράκλησή μας.

Με πολλή αγάπη,
Κωστάκης Στυλιανού

Υ. Γ. Φρόντισε να δεις το Μάγνη,³⁵ που ήταν γιατρός του Βασιλή στα τελευταία του. / Idem.

3.7. Σε επιστολή του (από Λεμεσό, 14.5.1936) ο Γ. Λεύκης υπόσχεται στον Αιμ. Χουρμούζιο να του εξασφαλίσει ερευνητικό υλικό για τον Β. Μ. Αν και δηλώνει ότι δεν έχει ελεύθερο χρόνο από τις επαγγελματικές του υποχρεώσεις, καταγράφει ποιήματα του τελευταίου όπως τα απαγγέλλουν από μνήμης ορισμένοι συμπολίτες του (ενώ θα ήταν πολύ πιο αξιόπιστη η αντιγραφή ποιημάτων από εφημερίδες, εφόσον είχαν δημοσιευτεί). Επίσης, κάνει λόγο για «αρκετά» «αισχρά» ποιήματα (χωρίς να ξεκαθαρίζει ποια είναι αυτά)³⁶ και προσθέτει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη «μανία» του ποιητή για τη φωτογραφική τέχνη, για το ζωγραφικό του έργο, ενώ προσπαθεί παράλληλα να συγκεντρώσει στοιχεία για τη ζωή και τους έρωτές του, για τους χώρους όπου έζησε κτλ.

[...] Αισχρά μάζεψα αρκετά. Είναι μερικά που δε θα τα 'χεις, χωρίς άλλο, γιατί τα ήξεραν μόνο μερικοί ταβερνάρηδες. Είναι κι άλλα που όλοι μας τα νομίζαμε «λαϊκά» και που τώρα μαθαίνω πως είναι του Βασιλή.

Πήρα από γέροντες μερικές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη ζωή του στη Μητρόπολη της Λάρνακας, για τον έρωτά του στην Ευτέρπη Μιχαηλίδη, για τη μανία του στη «φωτογραφική»³⁷ και στη ζωγραφική. Ζωγραφικά του έργα σώζονται στη Λεμεσό, ένα «αντίγραφο της Παναγίας του Ραφαήλου», όπως το λεν (δε ξέρω ακόμα αν πραγματικά είναι αντίγραφο εικόνας του Ραφαήλου), και μια προσωπογραφία του δεσπότη Κυπριανού. Αυτή την ανακάλυψα σ' ένα σπίτι. Η εικόνα των 2 παιδιών

Γιάννης Λεύκης
Σχέδιο Βίκτωρ Ιωαννίδης (1923)

που θυμάσαι δεν υπάρχει. Κάποιος θα τη σήκωσε. Ψάχνω παντού ίσως τη βρω. Η εικόνα αυτή έχει και μια περίεργη ιστορία, που μου την είπε κάποιος γέρος. Υπάρχει και μια άλλη εικόνα του, μια προσωπογραφία της αδερφής του Λιπέρτη, όπως μου είπαν. Η εικόνα αυτή ίσως να βρίσκεται στη Λάρνακα και θ' αναθέσω σε κανένα να τη βρει και να τη φωτογραφίσει. Ίσως μάλιστα και δυο άλλες προσωπογραφίες που βρίσκονται στη Λάρνακα (μια ενός κληρικού Άνθιμου και μια του αρχιμαντρίτη Μελέτιου) να είναι δικές του. Προσπαθώ να εξακριβώσω κι αυτό. Φαίνεται πως έχει κάνει αρκετές ζωγραφιές, μα κανένας δε φρόντισε τόσο καιρό να μάθει ποιες είναι και πού βρίσκονται. Μα τι περιμένεις, αφού και σήμερα ακόμα ο άνθρωπος αυτός, που είναι η τιμή μας κι η δόξα μας, δεν έχει ένα μνημείο ή ένα δρόμο που να θυμίζει τ' όνομά του.

Κείνο που είναι το πιο δύσκολο είναι το φωτογράφισμα των σπιτιών και των ταβερνών που σύχναζε ο ποιητής, γιατί τα περισσότερα ή δεν υπάρχουν πια ή έχουν ολότελα αλλάξει. Ό,τι είναι δυνατό να γίνει, όμως, θα γίνει. Πρέπει όμως να με περιμένεις λίγο. Θα προσπαθήσω ίσως βρω και φωτογραφίες των γυναικών που έχουνε κάποια σχέση με τη ζωή και το έργο του ποιητή. Προπάντων της Eugenie Bargili³⁸ και της Ευτέρπης Μιχαηλίδη.

Γράψε μου στο μεταξύ αν έχεις πάρει τα «πρωτοχρονιάτικα» του Βασιλή που έγραφε για τους «διανομείς», για να μη ψάχνω άδικα.

Με αγάπη, / Λεύκης

3.8. Απαντώντας σε πρόταση του Αιμ. Χουρμούζιου για να συνεργαστούν και να συνεκδώσουν στην Αθήνα έναν τόμο με ποιήματα του Β. Μ., με εκτενή

Αντώνης Κ. Ιντιάνος

εισαγωγική μελέτη,³⁹ ο Α. Ιντιάνος λύνει τη σιωπή του και ξεκαθαρίζει με την παρακάτω επιστολή του τις απόψεις και τις επιφυλάξεις του. Τα παράπονα που εκφράζει (λ.χ. για την κατακράτηση των έξι επιστολών του Β. Μ.), η διαφωνία του με την πρόταση του Αιμ. Χουρμούζιου για έκδοση μόνο των ιδιωματικών ποιημάτων, τα επιχειρήματα ότι ο ίδιος είχε συγκεντρώσει έναν τεράστιο όγκο χειρόγραφων ποιημάτων και ότι είχε δουλέψει αρκετά από το 1926 για να ετοιμάσει την έκδοσή τους (που όμως ναυάγησε εξαιτίας των Οκτωβριανών του 1931), αλλά και η πρότασή του να αναβάλουν σε καλύτερους καιρούς μια τέτοια έκδοση, αφού γνώριζε πολύ καλά, ως υπάλληλος της αποικιακής κυβέρνησης (από το 1929 ήταν αρχιμεταφραστής και από το 1930 διερμηνέας στο Νομοθετικό Συμβούλιο), ότι το στυγνό καθεστώς της παλμεροκρατίας δεν θα επέτρεπε να εισαχθεί στο νησί ένας τόμος με πατριωτικά ποιήματα του Β. Μ. – όλα αυτά περιέπλεκαν ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Άλλωστε ο Α. Ιντιάνος δεν φαινόταν τόσο πρόθυμος να συνεργαστεί πια με τον Αιμ. Χουρμούζιο. Δυο χρόνια ύστερα από την έκρηξη του Β' Παγκο-

σμίου Πολέμου, όταν πια είχαν χαλαρώσει τα ασφυκτικά μέτρα της βρετανικής αποικιοκρατίας (ειδικά της περιόδου της παλμεροκρατίας, 1933-1939), ο ίδιος προχώρησε από μόνος του στην *Εκλογή από τα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη* (Λευκωσία 1942)· και μάλιστα, δεν φρόντισε να στείλει αντίτυπο του τόμου αυτού στον παλιό του συνεργάτη, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να μη γνωρίζει στα 1957 ούτε καν αν στην έκδοση αυτή περιλαμβάνονταν μόνο γνωστά ή και ανέκδοτα ποιήματα (βλ. επιστολή 3.13.).

Cyprus Museum
Nicosia

9.6.1936

Αγαπημένε μου Μίλιο,

I. Απαντώ στο τελευταίο σου γράμμα που σ' αυτό μου γράφεις στ' άλλα να σε βοηθήσω σχετικά με την έκδοση που σκοπεύεις να κάνεις του έργου του Βασίλη. Κι άργησα ακριβώς να σου γράψω, γιατί έπρεπε να καλοζυγιάσω το ζήτημα προτού δώσω μian οριστική απάντηση. Ακουσε, Μίλιο μου:

α) Θα θυμάσαι πως ο «Σύλλογος των 12» είχε δημοσιέψει στα 1924-1925 την πρόθεσή του να περισυλλέξει το έργο του Βασίλη και μάλιστα είχε κάνει διαλέξεις (εγώ τότε μίλησα για το Σολωμό στο Θέατρο Χατζηπαύλου)⁴⁰ και πως είχαμε πάρει και μερικά λεφτά – ποσό λιγότερο από μια λίρα, που το κράτησες στη φύλαξή σου έκτοτε.

β) Θα θυμάσαι επίσης πως πήρα από τον Μ. Η. Μιχαηλίδη ένα φάκελο από τις επιστολές του Βασίλη, τις χρησιμοποίησε και ο Γιάγκος Ηλιάδης σ' ένα του άρθρο, και σου τις έδωσα. Κατόπι τις πήρες στην Αθήνα και έκτοτε τις έχεις στην κατοχή σου και, μόλο που ήρθα στην Αθήνα κι αφού έστειλα να σε δουν για να πάρω αντίγραφα, δεν το κατόρθωσα.

γ) Θα θυμάσαι πως κατόπι μου 'γραψες να συνεργαστούμε || για την έκδοση (έχω το γράμμα σου) και πως το πράμα δεν καρποφόρησε, γιατί μια τέτοια δουλειά δεν μπορούσε να γίνει, μια και δε βρισκόμαστε κι οι δυο στο ίδιο μέρος. Έπειτα εσύ ζητούσες να βγάλεις μόνο τα κυπριώτικα.

II. Κατόπι απ' αυτά τα γεγονότα θα 'θελα επίσης να σε πληροφορήσω τα ακόλουθα:

α) Από το 1926, δηλαδή απ' τον καιρό της αναχώρησής σου, δεν έπαψα να εργάζομαι απάνω στο έργο του Βασίλη. Βρήκα κι αγόρασα ένα όγκο από χειρόγραφα του, εκδομένα κι ανέκδοτα,⁴¹ κι αροτρίασα το νησί ψάχνοντας να βρω υλικό για μian έκδοση: Οι προσπάθειές μου πέτυχαν περισσότερο απ' ό,τι έλπιζα. Φρονώ πως κατέχω ό,τι είναι δυνατό να κάμει μια τέλεια έκδοση.

β) Έχω ταξινομήσει το υλικό· έχω κάμει τον πρόλογο· ήμουν έτοιμος να βγάλω το βιβλίο. Ήρθαν τα Οχτωβριανά και με βρήκαν κυβερνητικό υπάλληλο σε μian αλλαγμένη ατμόσφαιρα. Η έκδοση παραμερίστηκε.

III. Γι' αυτό κάτω από τα γεγονότα αυτά έχω πάρει τις ακόλουθες αποφάσεις:

α) Μπορώ να συνεργαστώ μαζί σου έχοντας ίσα δικαιώματα, αφού συνεννοηθούμε για όλα τα ζητήματα, δηλαδή αφού συμφωνήσουμε σχετικά με τη δαπάνη, την εκμετάλλευση, την κατάταξη της ύλης και τον πρόλογο του βιβλίου. ||

β) Να αναβάλουμε την έκδοση για λίγο καιρό ωσότου αλλάξουν τα πράγματα, γιατί εγώ δε θα μπορούσα να προσυπογράψω μερικά πράγματα. Έπειτα μη ξεχνάς πως μian έκδοση των Απάντων του ποιητή τώρα με τα πατριωτικά και τ' άλλα του δε θα μπορούσε να εισχωρήσει στην Κύπρο, και η Κύπρος θα 'ναι το μέρος που θ' αγοράσει την έκδοση. Πρέπει να προσεχτεί για να μη κόψει έξω το βιβλίο.

Πάνω σ' αυτά, Μίλιο μου, περιμένω τις σκέψεις σου. [...]

Πάνος Φασουλιώτης

3.9. Με επιστολή του (από Λεμεσό, 20.1.1937) ο Πάνος Φασουλιώτης, εκδότης της εφημερίδας *Παρατηρητής*, ενημερώνει με τη σειρά του τον Αιμ. Χουρμούζιο ότι είναι πρόθυμος να βοηθήσει τον Γ. Λεύκη στις έρευνες για το πρόσωπο και το έργο του Β. Μ.:

Αγαπητέ Μίλιο,

Προχθές ο Παπαγγέλου μού διάβασε ένα γράμμα σου που πολύ μ' ευχαρίστησε· οι προσπάθειές σου για την έκδοση των *Απάντων του Μιχαηλίδη* είναι άξιες κάθε υποστήριξης και συμπαθείας. Όλο το καλοκαίρι που πέρασε έκαμα προς χάρη σου και για τον Παπαγγέλου να μαζέψω, ότι μπορούσε σχετικό με το έργο του ποιητή. [...]

Με αγάπη, / Π. Φασουλιώτης

3.10. Με νέα επιστολή του (από Λεμεσό, 3.3.1937), ο Γ. Λεύκης ενημερώνει τον Αιμ. Χουρμούζιο για την πρόοδο των ερευνών του· και ενώ παραδέχεται ότι είχε συγκεντρώσει αρκετό υλικό (και με τη βοήθεια άλλων, όπως του Κ. Στυλιανού αλλά και του Ν. Κυριαζή),⁴² εξηγεί ότι δεν είναι έτοιμος να το προωθήσει στην Αθήνα, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι δεν έχει τον απαραίτητο χρόνο να το «ταχτοποιήσει». Το πιθανότερο είναι ότι ο Γ. Λεύκης είχε πια αποφασίσει να εκμεταλλευτεί ο ίδιος το υλικό αυτό, αφού η μονογραφία του για τον Β. Μ. κυκλοφορεί μέσα στον ίδιο χρόνο. Ο ίδιος γνώριζε την απόφαση του Α. Ιντιάνου να εκδώσει χωριστή εργασία για τον Β. Μ. – και όχι σε συνεργασία με τον Αιμ. Χουρμούζιο. Δεν αποκλείεται η στάση του Α. Ιντιάνου να επηρεάσε τον Γ. Λεύκη στην απόφασή του να ετοιμάσει και ο ίδιος χωριστή μονογραφία για τον ποιητή, καθώς μάλιστα καθυστερούσε και η κυκλοφορία του αφιερωματικού τεύχους των *Κυπριακών Γραμμάτων* εξαιτίας της πολιτικής κατάστασης ή και άλλων συγκυριών (αναχώρηση του Α. Ιντιάνου στο εξωτερικό για περαιτέρω σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης στα χρόνια 1937-1938· αναστολή της έκδοσης του περιοδικού κατά τη διετία 1937-1939 και αναμονή για εξασφάλιση νέας έγκρισης από την αποικιακή κυβέρνηση για την επανέκδοσή του):

[...] Για το Βασίλη μάζεψα πέρσι ό,τι αφήκε ο Ιντιάνος, που είναι δέκα χρόνια που μαζεύει τώρα, κι ό,τι μου επέτρεψε ο καιρός μου. Δε λέω πως βρήκα σπουδαία πράγματα, μα όσα βρήκα θα σου χρειαστούν χωρίς άλλο – χρονολογίες, ονόματα γονιών, συγγενών, δασκάλων, γυναικών κι αντρών που είχαν κάποια σχέση με τη ζωή και το έργο του, φωτογραφίες του ίδιου και προσώπων που μπήκαν στη ζωή του, φωτογραφίες ζωγραφιών του, τα σχετικά με το διορισμό στο νοσοκομείο, ανέκδοτά του, ποιήματα κι άλλα παρόμοια. Για να τα μαζέψω αυτά, έγινε ανάγκη να μιλήσω και ν' αλληλογραφήσω με πολλά πρόσωπα. Δεν έμενε παρά να ταχτοποιήσω αυτό το υλικό και να σου το στείλω, μα η αναποδιά μπήκε στη μέση. Είναι μήνες τώρα που μ' έχουν φορτώσει μια τόσο σκληρή δουλειά, που δε βρίσκω καιρό για τίποτα. [...]

Με τον Ιντιάνο μίλησα δυο τρεις φορές που ήρθε δω πάνω στο ζήτημα της συνεργασίας σας. Φαίνεται όμως πως θέλει να φανεί η εργασία του χωριστά. Όπως μου 'λεγε, η μελέτη του για το Β[ασίλη] είναι έτοιμη και θα τυπωθεί σ' ιδιαίτερο τεύχος των *Κυπρ[ιακών] Γραμμάτων*, αφιερωμένο στη ζωή και το έργο του ποιητή, που θα βγει σύντομα. Νωρίτερα μου είπε δε μπορούσε να βγει το τεύχος αυτό, γιατί θα υπήρχαν δυσκολίες με τη λογοκρισία. [...]

3.11. Έναν χρόνο αργότερα, και αφού στο μεταξύ είχε κυκλοφορήσει η μονογραφία του για τον Β. Μ., ο Γ. Λεύκης αποφασίζει να παραχωρήσει στον Αιμ. Χουρμούζιο μικρό μέρος από το υλικό που είχε συγκεντρώσει με τη βοήθεια άλλων. Σε νέα επιστολή του (από Λεμεσό, 22.3.1938) πληροφορεί τον τελευταίο ότι εσωκλείει: α) το ιδιόχειρο ποίημα του Β. Μ. «Η δωδεκάτη Δεκεμβρίου του 1880 εν Λεμεσώ» (το πιο πολύτιμο από τα στοιχεία αυτά)· β) ένα «επίσημο πιστοποιητικό» γέννησης του ποιητή, με το οποίο επιβεβαιώνεται ως έτος γέννησής του το 1849· γ) σειρά από 19 φωτογραφίες, στις οποίες απεικονίζονται ο ποιητής, φιλικά του πρόσωπα, χώροι όπου έζησε, ζωγραφικά του έργα, κτλ.· δ) αντίτυπο της δυσεύρετης συλλογής Ασθενής λύρα, με την παράκληση να επιστραφεί (πάντως παρέμεινε και αυτή στο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου). Εξάλλου, ο επιστολογράφος νιώθει την ανάγκη να εξηγήσει: «Από το βιβλίο ζημιά μόνο είχα. Κι απ' αυτούς που μου πουλήσανε μερικά αντίτυπα, καμπόσοι τα φάγανε. Αν πεις και για το ηθικό μέρος, δε βαριέσαι. Καλύτερα να μη το λέει κανένας». Βέβαια, η μονογραφία του για τον Β. Μ., που περιλήφθηκε αργότερα και στο αφιέρωμα των Κυπριακών Γραμμάτων (1940), σχολιάστηκε πολύ θετικά από την τότε κριτική, τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα (λ.χ. από τους Λ. Γιαννίδη, Δ. Δημητριάδη, Α. Περνάρη, Π. Στασινόπουλο κ.ά.), παρά το γεγονός ότι η βιογραφική-μαρξιστική μέθοδος προσέγγισης που ακολουθείται καταλήγει πολλές φορές να είναι ασφυκτική ή και ξεπερασμένη, είτε περιλαμβάνει και ανεξακρίβωτες πληροφορίες και εικασίες (αρκетές από αυτές έχει αμφισβητήσει ή διορθώσει ο Γ. Κατσούρης). Ας προστεθεί εδώ ότι ο Αιμ. Χουρμούζιος δεν έμεινε καθόλου ικανοποιημένος από την αποστολή του υλικού αυτού που του παραχώρησε ο Γ. Λεύκης (το χαρακτήρισε «ψιχία», βλ. 3.13)· ενώ ο τελευταίος μαρτυρεί ότι δημιουργήθηκε δυσάρεσκια ανάμεσά τους. Σε μεταγενέστερο δημοσίευσμά του παραθέτει αρκετά χωρία από την αλληλογραφία του με τον Αιμ. Χουρμούζιο, ακόμη και από επιστολές που δεν έχουν εντοπιστεί στο αρχείο του τελευταίου. Σε μια τέτοια επιστολή του (από Λεμεσό, 14.7.1937) ο Λεύκης ενημέρωνε τον Χουρμούζιο ότι η εργασία που ετοίμαζε για το αφιέρωμα των Κυπριακών Γραμμάτων στον Β. Μ. είχε πάρει μεγάλη έκταση και ότι σκεφτόταν να την εκδώσει αυτοτελώς. Στο δημοσίευσμά του εκφράζει την απαρέσκειά του για το γεγονός ότι ο Χουρμούζιος δεν του επέστρεψε το αντίτυπο της Ασθενούς λύρας, ούτε

[Form Comm. 506.]

GOVERNMENT OF CYPRUS

No. 261/1936

CERTIFICATE OF BIRTH

Name..... *Vassilis Aji Michael*

Date of Birth..... *18.4.9*

Where born (Town or Village)..... *Lefkara*

Sex..... *Male*

Name and Surname of Father..... *Aji Michael Charalambos*

I hereby certify that the above information:—

(a) is extracted from the Registers of Births kept in my Office, or—

(b) is correct so far as I am able to ascertain from.....

Tamagwala, Cyprus.

Date..... *14 July 1936*

H. Constantinides
Commissioner of *Tamagwala*

for search of register preserved by Law 31 of 1928.
for issue of this certificate.

(a) Delete if not applicable. (b) Delete if not applicable.
N.B.—Dates prior to 1908 are approximate only.

G.P. 5059—56A

Πιστοποιητικό γέννησης του Β. Μιχαηλίδη

επιβεβαίωσε την παραλαβή του υλικού που του είχε στείλει και προσθέτει: «Υστερ' από χρόνια άκουσα πως ήτανε δυσαρεστημένος μαζί μου. Μα γιατί, δε μπόρεσα να καταλάβω. Επειδή έγραφα για το Βασίλη; Επειδή τα δημοσίεψα; Επειδή χρησιμοποίησα από το υλικό που είχα μαζέψει; [...] Μα ίσως θύμωσε που τύπωσα τη μελέτη μου και σε βιβλίο. Μα και πάλι γιατί;», κτλ.⁴³

3.12. Από τις επόμενες μαρτυρίες φαίνεται ότι ο Αιμ. Χουρμούζιος εξακολουθούσε να ενδιαφέρεται για τον Β. Μ. και σε μεταγενέστερα χρόνια, π.χ. γύρω στα 1960, παρά το γεγονός ότι δεν κατάφερε να δημοσιεύσει κάτι ουσιαστικό για τον ποιητή στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε. Μια νέα κρούση προέρχεται από τον Δήμο Λεμεσού (επί δημαρχίας του Κώστα Παρτασίδη, 1918-1977), με αφορμή την ετοιμασία μιας έκδοσης ποιημάτων του Β. Μ. από «επιτροπήν λογίων Κυπρίων» με επιστολή του (από Λεμεσό, 25.7.1956) προς τον Αιμ. Χουρμούζιο, ο τότε αντιδήμαρχος Λεμεσού Βάσος Παπαδόπουλος (1905-1999), ενώ δηλώνει αρχικά πρόθυμος να στηρίξει κάθε εκδοτική και συγγραφική προσπάθεια του πρώτου γύρω από τον Β. Μ., καταλήγει να ζητά από αυτόν όλο το αρχειακό υλικό που είχε στη διάθεσή του, σε περίπτωση που δεν είχε χρόνο να το αξιοποιήσει:

Αγ(απητέ) κύριε,

Ως σας είναι ήδη γνωστόν, το Δημοτικόν Συμβούλιον Λεμεσού έχει αποφασίσει όπως αναθέσει εις επιτροπήν λογίων Κυπρίων την έκδοσιν του έργου του κυπρίου ποιητού Βασίλη Μιχαηλίδη, όστις δικαίως θεωρείται ως ο εθνικός ποιητής της Κύπρου.

Επειδή εντούτοις έχομεν πληροφορίας καθ' ός έχετε πάντοτε υπ' όφιν σας όπως προβήτε υμείς εις την συγγραφήν και έκδοσιν περιληπτικής μελέτης εν σχέσει με το όλον έργον τού ως άνω ποιητού, και μάλιστα ότι έχετε εις χείρας σας αρκετά ανέκδοτα ποιήματα και άρθρα του Βασίλη Μιχαηλίδη, ως και χειρόγραφα αυτού, τα οποία σας είχαν αποστείλει προς τον σκοπόν αυτόν από του έτους 1937 ο εν Κύπρω κ. Παπαγγέλου, το Δημοτικόν Συμβούλιον είναι πρόθυμον όπως σας παράσχη κάθε δυνατήν βοήθειαν διά να φέρετε εις πέρας το βαρύ έργον το οποίον ανελάβετε και το οποίον θεωρεί ως έν ιερόν καθήκον προς τον εθνικόν ποιητήν της Κύπρου.

Ήδη η έφορος της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού, δ. Λευκή Κυριακίδου, ήτις σας επεσκέφθη κατά το παρελθόν έτος εις Αθήνας, ήρχισε να συγκεντρώνη στοιχεία γύρω από το έργον του Βασίλη Μιχαηλίδη, τα οποία ίσως θα σας ήταν χρήσιμα διά το έργον το οποίον προτίθεσθε να εκδώσετε και τα οποία θα ηδυνάμεθα να θέσωμεν εις την διάθεσίν σας. Ουχ ήττον, επειδή γνωρίζομεν πόσον είσθε απησχολημένος, εις περίπτωσιν κατά την οποίαν δεν προβλέπετε ότι αι ασχολίαί σας θα σας επιτρέψουν να προβήτε συντόμως εις την συγγραφήν και έκδοσιν του εν λόγω έργου, παρακαλούμεν υμάς όπως μας αποστείλετε όσα σχετικά στοιχεία έχετε εις χείρας σας ή αντίγραφα τούτων, και τούτο διά να δυνηθή το Δημοτικόν Συμβούλιον Λεμεσού να προχωρήση εις την πραγματοποίησιν της ως άνω αποφάσεως απροσκόπτως και όσον το δυνατόν ταχύτερον.

Ευχαριστών υμάς εκ των προτέρων και εν αναμονή ταχείας απαντήσεώς σας,

Διατελώ μετά τιμής,
ο αντιδήμαρχος [υπογραφή]

3.13. Βέβαια, η παραπάνω πρόταση από τον Δήμο Λεμεσού κάθε άλλο παρά ελκυστική ήταν. Ωστόσο, ο Αιμ. Χουρμούζιος τη θεώρησε «τιμητική», ίσως γιατί εξέλαβε την πρωτοβουλία αυτή ως αφορμή για να επιμεληθεί ο ίδιος μιαν έκ-

δοση των «Απάντων» του Β. Μ. Αλλά από την παραπάνω επιστολή δεν προκύπτει ότι του έγινε πρόταση από τον Δήμο Λεμεσού να επιμεληθεί μια τέτοια έκδοση. Ούτε ισχύει η πρόσφατη εκτίμηση ότι του προτάθηκε «να γράφει τη μελέτη που ο Δήμος Λεμεσού αποφάσισε να εκδώσει μαζί με τα ποιήματα του Β. Μ.» ούτε ότι «του προτείνεται ν' αναλάβει την κριτική παρουσίαση της έκδοσης των ποιημάτων του Β. Μ.».⁴⁴ Άλλωστε, μια τέτοια έκδοση είχε ανατεθεί σε «επιτροπή» της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού, την οποίαν αποτελούσαν ο ποιητής Π. Δρουσιώτης, οι φιλόλογοι Ν. Ξιούτας και Κ. Πιλαβάκης, οι δικηγόροι Γιάγκος Ηλιάδης και Γιάγκος Ποταμίτης, και η Λευκή Κυριακίδου, διευθύντρια της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού. Όπως ξεκαθαρίζεται στις επιστολές που παρουσιάζουμε εδώ (3.12, 3.14), ο Δήμος Λεμεσού προσφέρθηκε να βοηθήσει ερευνητικά τον Αιμ. Χουρμούζιο, σε περίπτωση που αυτός προχωρούσε στην έκδοση μονογραφίας για τον ποιητή, η οποία θα περιλάμβανε και επιλεγμένα ποιήματά του. Βέβαια, ο Αιμ. Χουρμούζιος είχε αντιληφθεί την πρόταση του Δήμου Λεμεσού (ότι δηλαδή ετοιμαζόταν στην Κύπρο χωριστή έκδοση ποιημάτων του Β. Μ. από ομάδα κύπριων λογίων), αφού στην παρακάτω δακτυλόγραφη απαντητική επιστολή του (από Αθήνα, 7.8.1956) γράφει: «Εάν, πάλιν, δι' οιουσδήποτε λόγους, αντί της υπ' εμού αναλήψεως της εργασίας αυτής θα προεκρίνετο η υπό επιτροπής κυπρίων λογίων έκδοσις, θα υποχρεωθώ να αναμείνω την έκδοσιν αυτήν διά να προχωρήσω κατόπιν εις την ιδιικήν μου», κτλ. Ο επιστολογράφος, αν και δεν απορρίπτει καταρχήν την πρόταση αυτή, επιχειρεί να επιβάλει τους δικούς του όρους· πάνω απ' όλα ενδιαφέρεται να έχει «απόλυτον πρωτοβουλίαν» στην ετοιμασία μιας αθηναϊκής έκδοσης, ενώ θεωρούσε ευπρόσδεκτη κάθε ερευνητική, βιβλιογραφική και λεξικογραφική στήριξη από την Κύπρο – αφού δεν είχε το απαραίτητο ερευνητικό υλικό για τη ζωή και το έργο του ποιητή και αφού δεν είχε φτάσει στα χέρια του ούτε η έκδοση του Α. Ιντιάνου (1942). Παράλληλα ξεκαθαρίζει ότι δεν ήταν δυνατό να παραχωρήσει στον Δήμο Λεμεσού το αρχειακό υλικό που είχε στη διάθεσή του. Πάντως, οι εισηγήσεις του δεν εισακούστηκαν και δεν φαίνεται να έλαβε οποιαδήποτε απάντηση (βλ. επιστολή 3.14):

Αξιότιμε κύριε αντιδήμαρχε,

Με πολλήν συγκίνησιν έλαβα την από 25ης Ιουλίου επιστολήν σας, διά της οποίας μου γίνεται τιμητική πρότασις όπως επιμεληθώ τα της εκδόσεως των Απάντων του ποιητού μας Βασίλη Μιχαηλίδη. Η συγκίνησίς μου γίνεται μεγαλυτέρα εκ του γεγονότος ότι στενοτάτος συγγενής μου, ο θεός μου Χριστ. Σ. Χουρμούζιος, υπήρξεν ο επιμεληθείς την πρώτην έκδοσιν των *Ποιημάτων* του Βασίλη Μιχαηλίδη, του οποίου οι δεσμοί μετά της οικογενείας των Χουρμούζιων χρονολογούνται από του παρ(ελθόντος) αιώνος. (Ο πάππος μου Στυλιανός Χουρμούζιος υπήρξεν ο συνεκδότης μετά του Β. Μιχαηλίδη του σατιρικού περιοδικού του *Διάβολος*.)

Βεβαίως, από μακρού πρόθεσις μου (χρονολογημένη διά την ακριβείαν από του 1925) ήτο η περισυλλογή και η κριτική έκδοσις των Απάντων του Βασίλη Μιχαηλίδη, πλην η μακροετής απουσία μου από την πατρίδα δεν μου επέτρεψε να έχω εις χείρας το βιογραφικόν υλικόν το οποίον ήτο απαραίτητον διά μίαν τοιαύτην έκδοσιν, παραλλήλως δε αι περαιτέρω έρευναι εις βιβλιοθήκας και παλαιούς τόμους κυπριακών εφημερίδων ήτο πρακτικώς ανέφικτος. Είχα περιπλέον ζητήσει όπως μου αποσταλή και μία έκδοσις ανεκδότων ποιημάτων του Β. Μ., την οποίαν είχεν επιμεληθή, νομίζω, ο φίλος κ. Αντ. Ιντιάνος, αλλ' η παράκλησίς μου δεν είχε δυστυχώς εισακουσθή. Ο

αγαπητός φίλος και παλαιός συνεργάτης εις φιλολογικάς ασχολίας κ. Γιάννης Παπαγγέλου είχε την ευγενή καλοσύνην να μου αποστείλη ψιχία τινά, χρήσιμα πάντως αλλά πτωχά ως υλικόν διά μίαν κριτικήν έκδοσιν και τα οποία βλέπω ότι έχει ήδη χρησιμοποιήσει εις την λαμπράν έκδοσίν του περί του Βασίλη Μιχαηλίδη.

Εάν τώρα η έφορος της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού δ. Λευκή Κυριακίδου έχει όντως συλλέξει ικανά στοιχεία, πέραν των ήδη γνωστών, και εάν η επιθυμία σας είναι να αναλάβω την έκδοσιν αυτήν εις τας Αθήνας, όπου και αι τυπογραφικαί και άλλαι συναφείς εκδοτικαί ευχέρειαί είναι μεγάλαι, θα παρεκάλουν υμάς να μου γράψετε διά να καταστρωθή ένα πρόγραμμα εργασίας διά την πληρεστέραν κατά το δυνατόν εμφάνισιν της εκδόσεως.

Θα ήτο, βεβαίως, ευπρόσδεκτος η οιαδήποτε συμβολή εις το έργον τούτο (βιβλιογραφικόν, λεξικογραφικόν, δηλαδή λεξιλογικόν προκειμένου περί των ιδιωματισμών, δοθέντος ότι η έκδοσις πρέπει ν' απευθύνεται εις το πανίελληνιον), θα μου επιτραπή, όμως, όπως έχω εις ό,τι αφορά την επιλογήν του υλικού απόλυτον πρωτοβουλίαν, εφόσον άλλωστε και η έκδοσις θα με έχη ως κύριον υπεύθυνον από απόψεως φιλολογικής και κριτικής των κειμένων.

Εάν, πάλιν, δι' οιοσδήποτε λόγους, αντί της υπ' εμού αναλήψεως της εργασίας αυτής θα προεκρίνετο η υπό επιτροπής κυπρίων λογίων έκδοσις, θα υποχρεωθώ να αναμείνω την έκδοσιν αυτήν διά να προχωρήσω κατόπιν εις την ιδικήν μου, συμπληρών αυτήν διά των νέων τυχόν στοιχείων τα οποία θα προσεκομιζόντο, εφόσον αυτά θα συνελέγοντο επί τόπου, και τα οποία θα ανέφερον βιβλιογραφικώς. Θα αντιλαμβάνεσθε, πιστέως, καλώς ότι κατά παγίους φιλολογικούς νόμους δεν είναι δυνατόν να αποξενωθώ στοιχείων τα οποία μετά πολλής φροντίδος και πάθους συνέλεγα, όταν οι πάντες σχεδόν ηδιαφέρουν, και πολύ χρόνον ηνάλωσα εις ερεύνας και αναδιφήσεις διά να έχω την χαράν και την τιμήν συνάμα της κριτικής εκδόσεως ενός έργου το οποίον τόσον ηγάπησα.

Αναμένων την επί των ως άνω απάντησίν σας, διατελώ μετά πολλής τιμής,

Αιμ. Χουρμούζιος

Υ.Γ. Θα παρεκάλουν θερμώς όπως αντίγραφον της παρούσης κοινοποιηθή εις τους φιλότατους μου κ.κ. Γιάνγκον Ηλιάδην, Γιάννην Παπαγγέλου και Αντ. Ιντιάνον.

3.14. Δυο χρόνια αργότερα, ο Αιμ. Χουρμούζιος, αντί για άλλη απάντηση, λαμβάνει νέα επιστολή από τον Δήμο Λεμεσού (από 11.8.1959), με την οποία του ζητούν δανεικά τα έξι φύλλα του δυσεύρετου σατιρικού Διαβόλου, για να αξιοποιηθούν στην έκδοση ποιημάτων του Β. Μ. την οποία ετοίμαζε τότε επιτροπή της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού. Ας σημειωθεί εδώ ότι στο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου έχουν εντοπιστεί μόνο τέσσερα από τα έξι φύλλα του Διαβόλου, τα υπ' αριθμ. 1, 4, 5 και 6. Στην έκδοση του Δήμου Λεμεσού δεν αξιοποιήθηκαν, τελικά, οι σατιρικοί στίχοι του Διαβόλου· περιλήφθηκαν μόνο δυο δείγματα («Η αγγλική διοίκηση», «Η δημοσιογραφία κι η μεγάλη δυστυχία») που ήταν προσιτά από μεταγενέστερες δημοσιεύσεις-εκδόσεις· το πρώτο αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Κήρυξ* (Λεμεσού), 7.3.1914· και το δεύτερο περιλήφθηκε στην *Ανθολογία των Κυπρίων ποιητών* (1934) του Άδωνη Βερνάλη. Προφανώς ο Αιμ. Χουρμούζιος δεν ήταν πρόθυμος να παραχωρήσει τέτοιο υλικό, καθώς μάλιστα διαφαινόταν ότι δεν υπήρχε περιθώριο για δική του συμμετοχή στην έκδοση που ετοίμαζε ο Δήμος Λεμεσού:

[...] Επειδή έχουμε πληροφορηθή ότι ενδέχεται να είσθε κάτοχος των εκδόσεων της σατιρικής εφημερίδος *Διάβολος* του εθνικού βάρδου της Κύπρου Βασίλη Μιχαηλίδη, και επειδή η επιτροπή της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού απεφάσισε όπως

εκδώση το έργο αυτοῦ, μου ανέθεσε να σας παρακαλέσω ὅπως εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν αἰὼς ἀνω πληροφοροῖαι μᾶς εἶναι ἀληθεῖς, μᾶς παραχωρήσετε ἐπὶ δανείῳ διὰ μερικῆς μόνον ἡμέρας τὰς εἰς τὰς χεῖρας σας ἐκδόσεις τῆς ἐν λόγῳ εφημερίδος, διὰ νὰ δυνηθῆ ἡ ἐπιτροπὴ νὰ συλλέξῃ στοιχεῖα πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἐτοιμαζόμενου ὑπ' αὐτῆς ἔργου ὅπερ θα ἐκδοθῆ συντόμως. [...]

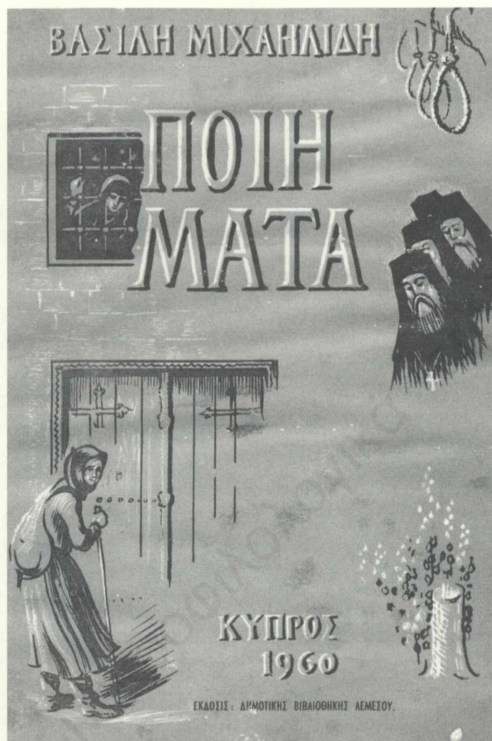
3.15. Με καθυστέρηση μερικῶν μηνῶν, χωρὶς νὰ ἀπαντᾷ ἄμεσα στο παραπάνω αἴτημα γιὰ δανεισμό τοῦ Διαβόλου καὶ εικάζοντας ὅτι ἡ προηγούμενη ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Δήμο Λεμεσοῦ εἶχε παραπέσει, ὁ Αἰμ. Χουρμούζιος ἐπαναλαμβάνει σε νέα δακτυλόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ (ἀπὸ Ἀθῆνα, 3.1.1960) πρὸς τὸν δήμαρχο Λεμεσοῦ τὴν πρόθεσή του νὰ συνεργαστεῖ γιὰ τὴν ἐτοιμασία μιᾶς ἐκδόσης γιὰ τὸν Β. Μ. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, ἐκλαμβάνει ὅτι στο γράμμα τοῦ ἀντιδημάρχου Λεμεσοῦ (ἀπὸ 25.7.1956) τοῦ ἐγίνε «τιμητικὴ πρόταση» νὰ γράφει μελέτη γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ νὰ ἐπιμεληθῆ μιὰ κριτικὴ ἐκδοσὴ τῶν «Ἀπάντων» τοῦ. Ὅσο μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία ποῦ παρῴσιάζουμε ἐδῶ, δὲν εἶχε γίνεῖ τέτοια πρόταση ἀπὸ τὸν Δήμο Λεμεσοῦ στὸν Αἰμ. Χουρμούζιο, ἀφοῦ, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, μιὰ ομάδα λογίων τῆς Λεμεσοῦ ετοίμαζε τὴ δική της ἐκδοσὴ, ποῦ κυκλοφόρησε μέσα στο 1960:

Ἀξιότιμε κύριε δήμαρχε,

Ἐκ διαφόρων πληροφοριῶν, αἰ ὁποῖαι φθάνουν μέχρις ἐμοῦ μέσω τρίτων, εικάζω ὅτι δὲν θα περιήλθεν εἰς χεῖρας σας ἡ ἀπὸ 7ης Αὐγούστου 1956 ἀπάντησίς μου εἰς τὴν ἀπὸ 25ης Ἰουλίου '56 ἐπιστολήν τοῦ κ. ἀντιδημάρχου Λεμεσοῦ, διὰ τῆς ὁποίας μου ἐγίνετο ἡ τιμητικὴ πρότασις ὅπως ἀναλάβω τὴν συγγραφὴν μελέτης περὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητοῦ μᾶς Βασίλη Μιχαηλίδη καὶ τὴν κριτικὴν ἐκδοσὴν τῶν Ἀπάντων τοῦ, ἐπὶ τῇ βᾶσει ὄχι μόνον τῶν ἰδικῶν μου ἀλλὰ καὶ τῶν στοιχείων ποῦ ἔχουν συλλεγῆ ἐν Κύπρῳ.

Ἐσωκλείω ἀντίγραφον τῆς ἐπιστολῆς μου ἐκείνης ὑπὸ ἡμερ. 7 Αὐγούστου, ἀπευθυνθείσης πρὸς τὸν κ. ἀντιδήμαρχον, τοῦ ὁποῖου, δυστυχῶς, ἡ υπογραφή ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἀκόμη δι' ἐμέ δυσανάγνωστος.

Θὰ ἤθελα νὰ ἐπαναλάβω ὅτι τὰ γραφόμενα τότε εἰς τὴν ρηθείσαν ἀπάντησίν μου, ἡ ὁποία ἴσως, λόγῳ τῶν ἀνωμαλιῶν εἰς τὴν ταχυδρομικὴν ἐπικοινωνίαν Ἑλλάδος - Κύπρου, δὲν θα περιήλθεν εἰς τὸν πρὸς ὄν ὅρον, ἰσχύουν ἀπολύτως καὶ σήμερον. Ἐν περιπτώσει δε καθ' ἣν θαρρεῖτε ὅτι δύναται νὰ υπάρξῃ εἰς τὸ θέμα συνέχεια, ἔστω καὶ σήμερον, παρακαλῶ νὰ ἐξουσιοδοτήσετε τὸ ἀρμόδιον πρόσωπον μετὰ τοῦ ὁποῖου θα ἦτο δυνατόν ν' ἀρχίσῃ σχετικὴ ἀλληλογραφία πρὸς ρύθμισιν τῶν ποικίλων λεπτομερειῶν. Τὸ πρόσωπο τούτο θα εὐρίσκεται ἐν συνεχεί ἐπικοινωνίᾳ μετ' ἐμοῦ, διὰ τὰς

Το εξώφυλλο τῆς ἐκδόσης τοῦ Δήμου Λεμεσοῦ τοῦ φιλοτέχνησε ὁ Τηλέμαχος Κάνθος

απαλλοτριτήτους ενεργείας προς συγκέντρωσιν του υλικού εν Κύπρω, το οποίον θα απαιτηθή διά την έκδοσιν των Απάντων του ποιητού. [...]

Μετά πλείστης τιμής,
Αιμ. Χουρμούζιος

Υ.Γ. Και πάλιν θα παρεκάλουν όπως αντίγραφα της απαντητικής επιστολής μου, ως και της παρούσης, κοινοποιηθούν εις τους φίλους κ.κ. Γιάγκων Ηλιάδην, Γιάννην Παπαγγέλου και Αντ. Ιντιάνον.

3.16. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει εκτενής επιστολή (από Λονδίνο, 30.1.1961) του Χριστόδουλου Σ. Χουρμούζιου προς τον ανεψιό του Αιμ. Χουρμούζιο, που αναφέρεται τόσο στο πρόσωπο όσο και στο έργο του Β. Μ. Ανάμεσα σ' άλλα, διασώζει άγνωστες πληροφορίες για το πρόσωπο του ποιητή· λ.χ. τη μεγάλη συγκίνησή του όταν απήγγελλε στροφές από τις επικές συνθέσεις του «Η 9η Ιουλίου...» και «Η Χιώτισσα». Ο επιστολογράφος, που έζησε από κοντά τον Β. Μ., κάνει λόγο για έναν μετρίοφρονα και αξιοπρεπή άνθρωπο, ο οποίος νοιαζόταν για την πατρίδα του και για τους συνανθρώπους του και ειδικά για άπορους ασθενείς. Επίσης διορθώνει σημαντικά την εικόνα που είχε δώσει ο Γ. Λεύκης στη μονογραφία του, με βάση τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου ή του Νοσοκομείου· ο Χρ. Χουρμούζιος υποστηρίζει ότι ο Β. Μ. ουδέποτε «εθεάθη ή ευρέθη εν μέθη», παρόλο που του άρεσε να πίνει ένα δυο ποτήρια αλκοόλ. Αξιοσημείωτη είναι και η πληροφορία που έδωσε ο ποιητής στον επιστολογράφο, ότι η δελεαστική πρόταση του τούρκου διοικητή Κουτσιούκ Μεχμέτ προς τον αρχιεπίσκοπο Κυπριανό στην επική σύνθεση «Η 9η Ιουλίου...», δηλαδή το να αλλαξοπιστήσει για να σώσει τη ζωή του, αλλά και η αποστομωτική απάντηση του Κυπριανού έχουν ιστορική βάση. Επίσης, ο Χρ. Χουρμούζιος δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία για την πρωτοβουλία του να εκδώσει με δικά του έξοδα επιλογή ποιημάτων του Β. Μ.· λ.χ. μαρτυρεί ότι αντέγραψε ποιήματα

από αυτόγραφα του ποιητή, με τη βοήθεια της γυναίκας του Ευφροσύνης (παρόλο που κατά την αντιγραφή ή τη στοιχειοθεσία των ποιημάτων φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν αρκετά προβλήματα, που δεν διορθώθηκαν στην έκδοση του 1911)· ότι ζήτησε από τον ποιητή να περιλάβει, εκτός από τα επικά, και μερικά λυρικά ποιήματά του (εδώ όμως υπάρχει κάποια αντίφαση· προλογίζοντας την έκδοση αυτή, ο Χρ. Χουρμούζιος είχε ξεκαθαρίσει ότι δεν είχε καμιά ανάμιξη ή ενημέρωση για τα ποιήματα που θα περιλαμβάνονταν σ' αυτήν· ευχήθηκε μόνο να περιληφθούν όλα τα ιδιωματικά του αλλά και δείγματα από τους σατιρικούς στίχους του Διαβόλου)· ότι ο τόμος αυτός κυκλοφόρησε σε 500 αντίτυπα, τα οποία μεταφέρθηκαν στο Δημοτικό Νοσοκομείο όπου εργαζόταν και διέμενε ο ποιητής (όμως από τις αρχές του 1911 ο Β. Μ. διέμενε σε ένα δωμάτιο του Δημαρχείου Λεμεσού,

Χριστόδουλος Σ. Χουρμούζιος
και Ευφροσύνη Λοΐζου

αφού είχε παυθεί από τη δουλειά του). Βέβαια, ορισμένες πληροφορίες και εκτιμήσεις του επιστολογράφου θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με κάθε επιφύλαξη, γιατί αυτός είτε δεν θυμάται καλά είτε επιχειρεί καλοπροαίρετα να «αποκαταστήσει» ή να εξωραϊσει το πρόσωπο του Β.Μ.:

[...] Έχω το γράμμα σου που μου εξητούσες πληροφορίες διά τον εθνικόν μας ποιητήν, τον Βασίλην, που νομίζω ότι τον βλέπω ακόμη και ότι εξακολουθούμεν να κάμνωμεν τον απογευματινόν μας περίπατον προς το Νοσοκομείον της Λεμεσού, όπου υπηρετούσε, και ότι κάθε πέντε ή δέκα λεπτά θα με σταματούσεν εις τον δρόμον και θα μου απήγγελλεν ωρισμένας στροφάς από την «9ην Ιουλίου» του ή από την «Χιώτισσαν». Όταν απήγγελλεν, εσυγνιείτο, κάποτε μέχρι σπασμικών λυγμών. Ενθυμούμαι ότι μου ανέφερον ότι τα λόγια που αποδίδει εις τον μάρτυρα Αρχιεπίσκοπον, όταν ο Μουσελλίμ αγάς ετόλμησε να του κάμη την ατιμωτικήν εισήγησιν – «τῷ εσού αν είσαι βρένιμος ποσπάξεις τη ζωή σου» – είναι πραγματικά, όπως τον εβεβαίωσε φίλος του || ο οποίος είχε τας πληροφορίας του από πρόσωπον σύγχρονον με τα γεγονότα. Τες αυτές πληροφορίες είχε και σχετικώς με την «Χιώτισσαν».

Ο αλησμόνητος Βασίλης ήτο ποιητή ενσάρκωσις. Όπως έλεγαν οι Λατίνοι: «Poeta nascitur non fit». Δεν είχεν – εις την εποχήν εκείνην – καμμίαν σχολικήν παιδείωσιν και εχρησιμοποιούσε το ελληνικόν αλφάβητον, ανεξαρτήτως από κάθε ορθογραφικήν απαίτησιν, απλώς και μόνον διά να εκφράση με ελληνικά ψηφία τα συναισθήματά του. Δι' αυτό, όταν έλαβα την απόφασιν να εκδώσω τα ποιήματά του εις τόμον και του εξήτησα όλα τα χειρόγρατά του, η πρώτη μου εργασία ήτο να τα αντιγράψω. Εις αυτό με εβοήθησεν η αλησμόνητος Ευφροσύνη μου.⁴⁵ Εις τα καθαρώς επικά ποιήματά του, εξήτησα από τον Βασίλην και προσέθεσε και μερικά άλλα, λυρικής φύσεως, τα οποία συμπεριελήφθησαν εις τον τόμον. Σημειωτέον ότι ο αλησμόνητος φίλος εις κάθε επίκαιρον περίστασιν επιλοτιμείτο να στέλλη προς δημοσίευσιν εις την Σάλπιγγα || στίχους του είτε διά την Πρωτοχρονιάν είτε διά την 25ην Μαρτίου κλ.

Όταν του είπα ότι απεφάσισα να εκδώσω όλα του τα ποιήματα εις τόμον, συνεινήθη. Φυσικά δεν του εξήτησα να πληρώση ουδέ μίαν πένναν, και η τυπογραφική εργασία (από τους στοιχειοθέτας της Σάλπιγγος), ο απαιτηθείς χάρτης διά πεντακόσια αντίτυπα και κάθε σχετική εργασία έγινε δωρεάν, «τιμής ένεκεν». Όλα τα αντίτυπα του απεστάλησαν εις το Νοσοκομείον, όπου διέμενεν, εκτός δέκα ή δεκαπέντε, τα οποία απεστάλησαν εις βιβλιοθήκας και άλλα ιδρύματα.

Η μετριοφροσύνη του Βασίλη υπήρξεν ισοστάσις προς το ποιητικόν του μεγαλείον. Ουδέποτε ηκούσθη περιαιτολογών· και όταν άλλοι, φίλοι ή συμπόται, ανέφεραν διά τα ποιήματά του, ο ίδιος ετήρει σιγήν συγκινήσεως.

Ανέφερα την λέξιν «συμπόται» και πρέπει || να σημειώσω ότι έν ή δύο αλκοολικά ποτά τού ήσαν ευχάριστα εκάστοτε. Είναι όμως χαρακτηριστικόν και της λιτότητος του ποιητού και της κοινωνικής του ευπρεπειάς το γεγονός ότι ουδέποτε ο Βασίλης εθεάθη ή ευρέθη εν μέθη. Εάν εξούσε ο Αγαθάγγελος (ο ιδιοκτήτης του εστιατορίου και ποτοπωλείου όπου εγίνοντο αι απογευματινά συγκεντρώσεις των νέων της εποχής και των φίλων του), θα προσέθετε την αυθεντικήν του πιστοποίησιν εις τους λόγους μου.

Ο εν γένει κοινωνικός βίος του ποιητού υπήρξεν υπόδειγμα εντιμότητος, αξιοπρεπειάς, πατριωτισμού, αυταπαρνήσεως υπέρ παντός ιερού σκοπού.

Ήρκει να του ανέφερε κανείς οιονδήποτε ζήτημα εθνικου ή κοινωνικου ενδιαφέροντος διά να ετομασθή ο Βασίλης προς οιανδήποτε υπηρεσίαν ή συνεργασίαν. ||

Ο διορισμός του ως διευθυντού του Δημοτικου Νοσοκομείου της Λεμεσού τού έδωκε την ευκαιρίαν να εκδηλώση όλην την ευγένειαν της ψυχής του υπέρ των ασθενούντων και των πασχόντων. Πτωχαί και πάσχουσαι μητέρες, αι οποίαι ουδέποτε

εφαντάσθησαν ως δυνατήν βελτίωσιν της τύχης των και ανάρρωσιν υπό τας πενιχράς οικονομικάς των συνθήκας, ευρέθησαν αίφνης υπό την ευεργετικήν δικαιοδοσίαν και αντίληψιν επιστήμονος νοσοκομειακού περιβάλλοντος, χάρις εις την αυθόρμητον επέμβασιν του ποιητού, ο οποίος αθουρύβως όσον και αυθεντικώς είχεν εξακριβώσει τας λεπτομερείας εκάστης περιπτώσεως.

Η τοιαύτη δράσις του ποιητού - προστάτου τον κατέστησεν εξόχως προσφιλή εις διαπρεπείς ιατρούς της πόλεως. ||

Ουδέ περιωρίζετο εις τους νοσούντας μόνον το φιλανθρωπικόν του ενδιαφέρον. Αποβλέπων εις το κοινωνικόν σώμα ως προς ιδίαν οικογένειαν, εθεώρει καθήκον του να παρέχη διά του ευπρεπεστέρου τρόπου οιανδήποτε υπηρεσίαν προς εξομάλυνσιν παρεξηγήσεων ή διαφωνιών οικογενειακής ή άλλης φύσεως, εκ των οποίων ηδύνατο να προέλθη βλάβη του κοινωνικού συνόλου. Η συμβολή του ήτο πάντοτε αυθόρμητος βασιζομένη επί εμπιστευτικών και εντίμων πληροφοριών.

Οιαδήποτε εθνική εορτή ήτο ευκαιρία ολοψύχου αγαλλιάσεως διά τον ποιητήν, του οποίου την ιεράν φωνήν θα ήκουεν η κοινότης εις εμπνευσμένας επ' εκκλησίας ζητωκραυγάς υπέρ του έθνους. ||

Το αίσθημα το οποίον συνέδεε προς τον Βασίλην όχι μόνον τους συμπολίτας του αλλά και κάθε Κύπριον εξ οιασδήποτε επαρχίας της νήσου δεν είχεν τίποτε το κοινόν με τον χαρακτήρα μιας τοπικής κλίσεως· αλλ' ήτο η έκφρασις μιας εθνικής ιδέας, η οποία ανεζήτει τον εμπνευστήν της. Πολύ προτού εκλίπη την κοινήν ζωήν, ο ποιητής της «9ης Ιουλίου» είχε καταστή σύμβολον, ιερόν σύμβολον. Εις το όνομά του ο Κύπριος και ο απανταχού Έλλην ησθάνοντο την συγκίνησιν μιας ενιαίας ψυχής.

Δεν ενθυμούμαι πότε ακριβώς απεβίωσεν. Άλλωστε ήμην τότε μακράν της Κύπρου, υπό συνθήκας αι οποίαι επέβαλλον ολοκληρωτικήν ατομικήν συγκέντρωσιν.

Φρονώ όμως ότι η φυσιογνωμία του || Βασίλη, τόσο η σωματική όσον και η ηθική, δέον να καταστή η εθνική μορφή της Κύπρου.

Η Εκκλησία της Κύπρου δέον να προβή εις πάσαν δυνατήν έρευναν, τόσο εις τα κέντρα της πολιτικής δράσεως του ποιητού όσον και εις τα πρώτα εδάφη της ατομικής του ζωής, όπως καταστή όσον το δυνατόν πλήρης η εικών της ποιητικής φυσιογνωμίας, την οποίαν δεν έλειψαν να εξάρουν επιφανείς εκπρόσωποι της παγκοσμίου κριτικής.⁴⁶ Η Εκκλησία της Κύπρου θα ηδύνατο διά καταλλήλου προσπαθείας εις τα αγροτικά κέντρα της νεανικής ζωής του ποιητού να συγκομίση ωρισμένα στοιχεία, || τα οποία θα εύρισκον την θέσιν των εις την επακολουθήσασαν εξέλιξιν. Ιδιαιτέρως η Α. Μακαριότης ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος θα ηδύνατο όχι μόνον διά της προσωπικής του συμβολής αλλά και διά της εξακριβώσεως των λεπτομερειών της νεανικής ζωής του ποιητού να συντελέση εις την όλην εικόνα.

Η εκκλησιαστική αρχή της περιοχής του Λευκονοϊκού - της γενεθλίου κώμης του τιμωμένου - ας κληθή να φέρη εις γνώσιν του αρχιεπισκόπου πάσαν λεπτομέρειαν χρήσιμον προς τον σκοπόν. [...]

Και από τις παραπάνω μαρτυρίες προκύπτει ότι ο Β. Μ. ήταν (και ίσως παραμένει) ο αγαπημένος ποιητής των λογίων και συγγραφέων της Κύπρου. Αυτό έχει να κάνει βέβαια και με την «εθνική», πατριωτική όψη της ποίησής του· αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Πάνω απ' όλα διαπιστώνεται ότι ο ποιητής αυτός κατάφερε να συγκινήσει τόσο αναγνώστες της εποχής του, που ασπάζονταν πλήρως τα εθνικά ιδανικά του, όσο και νεότερους, όπως οι αριστεροί ή αριστεριζόντες ή «ελληνοκεντρικοί» δημοτικιστές της Αβγής και των Κυπριακών Γραμμάτων, ίσως γιατί αυτού του αναγνώριζαν ότι κατάφερε να κλείσει στα καλύτερα (κυρίως στα ιδιωματικά) ποιήματά του τον κόσμο της Κύπρου ή πέτυχε να αφουγκραστεί την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής του και να δείξει, πολλές

φορές με χιούμορ ή με σατιρική ματιά, τα προβλήματα, τις προσδοκίες και τις αγωνίες των συμπατριωτών του, αλλά και τα στραβά και τα ανάποδα του καιρού του και των συνανθρώπων του. Ο Β. Μ. ήταν παιδί της εποχής του και, ταυτόχρονα, μπροστά από την εποχή του. Το μεγάλο επίτευγμά του είναι το γεγονός ότι κατάφερε να καταξιώσει ως ποιητική γλώσσα το προφορικό γλωσσικό ιδίωμα του τόπου του και να αγγίξει με ουσιαστικό τρόπο μεγάλα θέματα του καιρού του αλλά και καθημερινά ή λογοκριμένα ζητήματα.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτή, θα λέγαμε ότι η έρευνα εξακολουθεί, στην περίπτωση του Β. Μ., να κρύβει αρκετές εκπλήξεις. Αν οι Α. Ιντιάνος και Αιμ. Χουρμούζιος κατάφεραν να φέρουν στο φως από νωρίς τα ανέκδοτα και άγνωστα ποιήματα και τις επιστολές που είχαν στη διάθεσή τους, θα είχαμε πιο ολοκληρωμένες εκδόσεις των ποιητικών «Απάντων» του Β. Μ. και, γενικά, πληρέστερη εικόνα του ποιητή και του ανθρώπου. Ειδικά οι δυο αυτοί μελετητές φιλοδόξησαν να εκδώσουν τα «Απαντα» ή επιλεγμένα ποιήματα του Β. Μ. και να γράψουν ολόκληρες μονογραφίες για το πρόσωπο και το έργο του. Ο Α. Ιντιάνος έκανε αρκετά πράγματα προς την κατεύθυνση αυτή· ο Αιμ. Χουρμούζιος περιορίστηκε στη δημοσίευση μιας επιφυλλίδας. Προφανώς ήταν άλλοι καιροί και οι δύο σημαντικοί κριτικοί είχαν άλλες προτεραιότητες· άλλωστε κανένας από αυτούς δεν ήταν φιλόλογος, είχαν ποικίλα άλλα ενδιαφέροντα και ενασχολήσεις. Έτσι έμεινε στα συρτάρια τους για πολλά χρόνια σημαντικό υλικό για το πρόσωπο και το έργο του Β. Μ. Αλλά και στα πιο πρόσφατα χρόνια δεν έγιναν συντονισμένες έρευνες για μια επιστημονική - κριτική έκδοση των «Απάντων» του ποιητή ή για συγγραφή συστηματικών μονογραφιών ή άλλων μελετών, παρόλο που δεν έλειψαν μεμονωμένες προσπάθειες και επιμέρους ευπρόσωπες εργασίες. Η φιλολογική έρευνα δεν προχωρεί με την κατακράτηση και απόκρυψη σημαντικού αρχειακού υλικού. Ένας μείζων κύριος ποιητής, όπως ο Β. Μ., δεν είναι κτήμα κανενός· θα πρέπει μάλιστα να γίνει κτήμα ολόκληρου του ελληνισμού. Αλλά για να γίνει κάτι τέτοιο, θα πρέπει να απασχολήσει σοβαρά καταρτισμένους φιλόλογους, που να σκύψουν με αγάπη και ερευνητικό ζήλο πάνω από το έργο του, ώστε να μπορέσουμε να αποκτήσουμε, επιτέλους, έγκυρες, χρηστικές εκδόσεις των καλύτερων ποιημάτων του αλλά και μια κριτική έκδοση των ποιητικών του «Ευρισκομένων». Παράλληλα, θα πρέπει να μελετήσουμε από πιο κοντά τον άνθρωπο και τον ποιητή, αξιοποιώντας το παράδειγμα του Γ. Κατσούρη, ο οποίος από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 άνοιξε έναν τέτοιο φιλολογικό δρόμο με τη διδακτορική διατριβή του, που ούτε έχει ξεπεραστεί, ούτε βρήκε ακόμα μιαν αξιόλογη συνέχεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πάντως, ο Γ. Κατσούρης σημείωσε ότι η μικρή ηλικία του Μίχαλου «αποκλείει τη δυνατότητα να είναι, εκείνη την εποχή, επιστήθιος φίλος με έναν άνθρωπο εικοσιοκτώ ή τριάντα χρόνων, όπως ήταν ο Μιχαηλίδης. Πολύ περισσότερο αποκλείεται ο τελευταίος, στο όνομα αυτής της στενής φιλίας, να μπαινοβγαίνει στο σπίτι ενός δεκαπεντάχρονου εφήβου»: Βασίλης Μιχαηλίδης, η ζωή, η προσωπικότητα και το έργο του, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002 [1987], σσ. 124-125.

2. Αιμ. Χουρμούζιος, «Βασίλης Μιχαηλίδης, ο ποιητής της Κύπρου (1849-1917)», *Η Καθημερινή*, 19.8.1954.

3. Βλ. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 62010, σ. 371. Αρκετά βιογραφικά και άλλα στοιχεία για τον Μ. Η. Μιχαηλίδη μάς έχουν παραχωρηθεί από το αρχείο του τελευταίου. Βλ. και επιστολή του ίδιου στην εφ. *Αλήθεια* (9/21.7.1883), με αφορομή του θάνατο του πατέρα του, αλλά και «Ειδοποίησίν» του (*Αλήθεια*, 21/3.5.1884), σύμφωνα με την οποία αναλάμβανε να τακτοποιήσει την πελατεία του οδοντίατρου Δράυ από τη Βηρυτό, που ερχόταν κατά διαστήματα στη Λεμεσό για να δει τους ασθενείς του.

4. Γιάγκος Ηλιάδης, «Ένας κυπριώτης ποιητής», *Γράμματα* 39 (1918) 695-701, ιδίως 700-701. Στις επιστολές αναφέρθηκε πιο πρόσφατα και ο Μ. Πιερής («Χρονολόγιο Βασίλη Μιχαηλίδη», στον τόμο Βασίλης Μιχαηλίδης, «*Η Ρωμιοσύνη εν' φυλή συνόττιαρη του κόσμου*», Λευκωσία, Θ.Ε.ΠΑ.Κ., 2001, 2009, σσ. 21-22), ο οποίος φαίνεται ότι έχει υπόψη του τα γράμματα αυτά, αλλά περιορίστηκε να σημειώσει (με κακή σύνταξη) ότι: «Το περιεχόμενο των επιστολών [του 1883] είναι αρκετά πιπεράτο (με αναφορές στο γυναικείο φύλο), καθώς και στο γνωστό άσεμνο ποίημα του Μιχαηλίδη “Ο Αμολόγτος”». Επίσης, αναφέρεται στο γνωστό ποίημά του «Φέτι μες στες Τυρινάδες», όχι όμως στα άγνωστα ποιήματα που ενσωματώνονται σε αυτές ή που τις συνοδεύουν. Δεν είναι της ώρας να επισημάνουμε ανακρίβειες και προχειρότητες του «Χρονολογίου» αυτού, που αναπαράγονται αβασάνιστα και στη δεύτερη έκδοση του τόμου. Περιοριζόμαστε να επισημάνουμε δυο ενδεικτικά παραδείγματα: α) Αρχικά (σ. 9) σημειώνεται ότι ο Β. Μ. γεννήθηκε το 1849 και ότι είναι «το δεύτερο [και τελευταίο] παιδί του Χατζή-Μιχαήλ Χαραλάμπους από το Λευκόνοικο». Στην ίδια σελίδα, λίγες γραμμές παρακάτω, η «γέννηση του μοναδικού αδελφού του ποιητή, Χαράλαμπος», τοποθετείται το 1851! Και από άλλες πηγές εξακριβώνεται ότι ο Χαράλαμπος ήταν πράγματι ο μεγαλύτερος αδερφός του Β. Μ. και θα πρέπει να γεννήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1840, αφού κατά τη δεκαετία του 1860 δίδασσε ήδη στο σχολείο της γενέτειράς του. β) Είναι γνωστό ότι ο Β. Μ. δημοσιεύει το 1873 τα πρώτα ποιήματά του (δυο έμμετρα ανίγματα και τα ποιήματα «*Η τοκογλυφία*» και «*Αηδόνια και κουκουβάγιες*») στο περ. *Πυθαγόρας*, παράρτημα του περ. *Μέντωρ* της Σμύρνης· αυτό αναφέρεται και στο «Χρονολόγιο» (σ. 13). Ακολούθως, όμως (σ. 15), σημειώνεται για το έτος 1877: «Δημοσιεύει στον *Μέντορα* (Σμύρνης) το ποίημα “*Τοκογλυφία*”». Η πληροφορία αυτή δεν ισχύει, για τον απλούστατο λόγο ότι το περ. *Μέντωρ* είχε αναστείλει την έκδοσή του το 1874. Άλλωστε το ποίημα αυτό είχε δημοσιευτεί, όπως είδαμε, το 1873 στον *Πυθαγόρα*.

5. Ας σημειωθεί εδώ ότι στον πολύ χρήσιμο «Κατάλογο των φιλομούσων συνδρομητών» που επιτάσσεται στην πρώτη ποιητική συλλογή του Β. Μ. (*Η ασθενής λύρα*, 1882) περιλαμβάνονται και συγγραφείς (όπως οι Θ. Θεοχαρίδης, Ο. Ιασονίδης, Ι. Καραγεωργιάδης, Θ. Κωνσταντινίδης, Δ. Λιπέρτης, Π. Λοϊζιάς, Ε. Μοδινός), λόγιοι, συνεργάτες, φίλοι και άλλα πρόσωπα από το περιβάλλον του ποιητή, μερικοί από τους οποίους αναφέρονται στις επιστολές που παρουσιάζουμε εδώ (Σ. Αραούζος, Ι. Βρυωνίδης, Α. Θεμιστοκλέους, Χρ. Καρύδης, Κύριλλος ιεροδιακόνος, Μ. Η. Μιχαηλίδης, Α. Κ. Παλαιολόγος, Ι. Παπαδόπουλος, Χρυσανθος έξαρχος κ.ά.). Ο αριθμός των συνδρομητών δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητος· ανέρχεται στους 370. Μερικοί μάλιστα είχαν προαγοράσει περισσότερα αντίτυπα για να στηρίξουν τον ποιητή· ο δήμαρχος Χρ. Καρύδης 15, Ανώνυμος 10, οι Π. Λοϊζιάς και Α. Κ. Παλαιολόγος από 5, οι Θ. Θεοχαρίδης και Δ. Λιπέρτης από 2, ενώ κάποιος Σ. Σ. Μελιδώνης από το χωριό Μανδριά αγόρασε 15! Ας σημειωθεί ότι στον Κατάλογο περιλαμβάνονται και 41 μαθητές.

6. Ίσως υποκοριστικό ή παρατσούκλι του Μίχαλου.

7. Πάντως, η Λεμεσό εξελίσσεται κατά τις πρώτες δεκαετίες της βρετανοκρατίας στην πιο ανεπτυγμένη πόλη του νησιού. Όταν ο Βλάσης Γαβρηλίδης επισκέφτηκε την Κύπρο το 1911, χαρακτηρισσε τη Λεμεσό «Αθήνα της Κύπρου». Αρκετές πληροφορίες για την παλιότερη Λεμεσό βλ. Κώστας Α. Πιλαβάκης, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λεμεσός, Ονήσιλος, 1997 (1977)· Αγνή Μ.

Μιχαηλίδη, Λεμεσός, η παλιά πολιτεία, Λευκωσία 2000 (1981)· Τάσος Ανδρέου, Λεμεσός, αναδρομικές μνήμης, Λεμεσός, Νόστος, 2009.

8. Για τη λογοτεχνική σχέση του Β. Μ. με τον Σουρή βλ. κυρίως, Γ. Κατσούρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 370-372· Γ. Κεχαγιόγλου, «Επιστήμη και τεχνολογία ως θέματα στη νεότερη κυπριακή ποίηση: το “σατιρικό” και “διαφημιστικό” παράδειγμα του Βασίλη Μιχαηλίδη», στον τόμο: Βασίλης Μιχαηλίδης, Πρακτικά Ημερίδας 1.12.2007, επιμ. Κ. Νικολαΐδης, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 2011, σσ. 33-41.

9. Τα δύο ποιήματα δημοσιεύτηκαν στο *Μη Χάνεσαι* 289 (5.5.1882) 6-7, και 291 (9.5.1882) 3, αντίστοιχα. Το θεατρικό κείμενο περιλαμβάνεται στην έκδοση: Γεωργίου Σουρή, *Τα Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. Α', Αθήνα, Γιοβάνη, 1967, σσ. 153-171.

10. Βλ. Κ. Ιωάννου, «Πιθανές προσθήκες στα “Άπαντα” του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Νέα Εποχή* 312 (Άνοιξη 2012) 39-50, ιδίως 39-45.

11. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Β. Μ. χρησιμοποιεί τη λ. «Άδης» και στο ποίημά του «Προς ζητήσαντά με στίχους» (γρ. Δεκ. 1881), για να δηλώσει το ζοφερό μέλλον του ποητικού ήρωά του: «Αυτό το μαύρο μέλλον μου είν' Άδης εμπροστά μου» (στ. 29).

12. Από τον γάμο της Ευτέρπης Μιχαηλίδου με τον δήμαρχο Σπύρο Αραούζο (1865-1924) γεννήθηκαν έξι παιδιά: η συγγραφέας Τερέζα Χατζηπαύλου (1897-1989), ο Γιάγκος Αραούζος (1900-1962), ο δικηγόρος Ηρακλής Αραούζος (1903-1963), η Μαρία Αχιλλέα Κυπριανού (μητέρα του Σπύρου Κυπριανού, πρώην προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας), ο Μιχαήλ Αραούζος (1905-1986) και ο Ανδρέας Αραούζος (1906-1968), υπουργός εμπορίου και βιομηχανίας στην κυβέρνηση Μακαρίου.

13. Γ. Λεύκης, Βασίλης Μιχαηλίδης, ο ποιητής της Κύπρου, Κύπρος 1937 [=Κυπριακά Γράμματα 5, Αύγ. 1940, σσ. 1-64: 39-40].

14. Γ. Κατσούρης, ό.π. (σημ. 1), σ. 124. Αλλά και ο Γιάγκος Αραούζος, με επιστολή του (από 30.8.1933) προς τον Α. Ιντιάνο, δεν φαίνεται να γνωρίζει οτιδήποτε για έναν τέτοιο έρωτα· ούτε τον επιβεβαιώνει ούτε τον διαψεύδει. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, «Ψηφίδες για τον Βασίλη Μιχαηλίδη», *Νέα Εποχή* 312 (Άνοιξη 2012) 56-57.

15. Γ. Λεύκης, Βασίλης Μιχαηλίδης..., ό.π. (σημ. 13), σ. 57.

16. Ωστόσο, η μυθοπλασία έχει τη δυνατότητα να δώσει τη δική της εκδοχή· βλ. Μυρτώ Αζίνα, «Εν Λεμησώ κατά το 1917», *Το πείραμα*, Λευκωσία, Αρμίδα, 2009, σσ. 32-39.

17. Βλ. Κ. Ιωάννου, «Δύο άγνωστα ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη», *Μικροφιλολογικά* 29 (Άνοιξη 2011) 28-35.

18. Για παράδειγμα, σατιρίζεται έμμεσα και ο Ονούφριος Ιασονίδης, ο οποίος διορίστηκε τότε μεταφραστής και διερμηνέας του Νομοθετικού Συμβουλίου και αποτελεί δηλωμένο σατιρικό στόχο στο πιο ευθύβολο σατιρικό ποίημα του Β. Μ. «Δημαχωγοί του τόπου των και του Χριστού εμπαικται» (Αλήθεια, 26.1.1884)· λ.χ. ο σατιριζόμενος λόγιος εμφανίζεται νά λέει: «σ' ένα τραπέζι τ' αρμοστού πωλώ την κεφαλή μου»· ενώ ο ποιητής-αφηγητής του απαντά: «ψυχροραγούσης γίνεσθε εργάτ' εφημερίδος / συκοφαντούντες τους πιστούς εργάτας της πατρίδος».

19. Για μια προσέγγιση στο βιβλίο αυτό αλλά και σε ομόθεμα έργα βικτωριανών περιηγητών της περιόδου 1878-1901 βλ. Mary Roussou-Sinclair, *Victorian travellers in Cyprus: A garden of their own*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002, σ. 117 κ.ε.

20. Βλ. σχετική ανταπόκριση από την Κερύνεια στον τόμο Α. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην Ιστορία του κυπριακού Τύπου*, τ. Α', Λευκωσία, Intercollege, 1995, σσ. 131-133.

21. Βλ. Κ. Ιωάννου, *Ανέκδοτα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη*, Λευκωσία [Μικροφιλολογικά Τετράδια, 6], 2008, σσ. 4-5.

22. Ο Β. Μ. είχε γνωρίσει τον Σωφρόνιο κατά τη δεκαετία του 1860, όταν διέμενε σε χώρους της Αρχιεπισκοπής και παρακολούθησε μαθήματα στην Ελληνική Σχολή Λευκωσίας, όπου ο Σωφρόνιος είχε διοριστεί ιεροκήρυκας και σχολάρχης (1861-1865), προτού εκλεγεί αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Στον τελευταίο αφιέρωσε ποίημά του και ο Γ. Βίζυηνός, προστατευόμενος τότε του Σωφρονίου. Βλ. Κ. Κοκκινόφτας, «Ένα άγνωστο ποίημα του Γεώργιου Βίζυηνού», *Μικροφιλολογικά* 4 (Φθινόπωρο 1998) 13-15.

23. Βλ. Μ. Πιερής, «Αναφορά στα αυτόγραφα του Βασίλη Μιχαηλίδη και ο λανθάνων στίχος της “Ενάτης Ιουλίου”», *Η Καθημερινή*, 8.7.2001 [=Βασίλης Μιχαηλίδης, Η Ρωμιόσση εν' φυλή..., ό.π. (σημ. 4), σσ. 187-188]. Στο δημοσίευμα αυτό επισημαίνεται απλώς ότι «Στο Αρχείο του Αιμ.

Χουρμούζιου σώζεται ένας φάκελος με αυτόγραφα ποιήματα και επιστολές του ποιητή, με σημαντικότερο έγγραφο ένα χειρόγραφο αντίγραφο της “Ενάτης Ιουλίου 1821”, κτλ. Δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε άγνωστα και ανέκδοτα ποιήματα. Ας σημειωθεί εδώ ότι θα πρέπει να επανεξεταστεί αν έχει αποδοθεί σωστά ο «λανθάνων στίχος» 446 και ειδικά η έκφραση «ό,τις λοής». Από μια πρώτη εξέταση έχει διαπιστωθεί ότι η έκφραση αυτή επανέρχεται τρεις φορές στην ποίηση του Β. Μ., και τις τρεις φορές στην «9η Ιουλίου...». Στη χειρόγραφη μορφή του ποιήματος απαντάται την πρώτη φορά (στ. 140) «ότι λοής» και τις δυο άλλες φορές (στ. 319 και 446) «ότις λοής» (χωρίς κόμμα στο αναφορικό ό,τι). Στην έκδοση του 1911 αποδόθηκε «ό,τι λοής» στους στ. 140 και 319, ενώ ο Μ. Πιερής διατήρησε (μάλλον ανεξέταστα) το «ό,τις λοής» του χειρογράφου στον στ. 446. Η απόδοση αυτή θα πρέπει να επανεξεταστεί (και μάλλον να διορθωθεί), λαμβάνοντας υπόψη και τους παρακάτω παράγοντες: α) Στην έκδοση του 1911 αποδόθηκε σωστά σε δύο περιπτώσεις «ό,τι λοής» (αφού ο τρίτος στίχος είχε εκπέσει)· β) στο χειρόγραφο χρησιμοποιείται επίσης η μορφή αυτή (στ. 140)· γ) όσο γνωρίζουμε, σε λεξικά και μελέτες της κυπριακής διαλέκτου δεν απαντάται η έκφραση «ό,τις λοής», αλλά λέμε ως σήμερα «ό,τι λοής» (δηλ. οτιδήποτε)· δ) η αναφορική αντωνυμία *ότις* (=όποιος), που απαντάται σε παλιότερα κείμενα, όχι μόνο στις *Ασσιές*, στο *Χρονικό του Μαχαίρα*, στα κυπριακά αναγεννησιακά ποιήματα, αλλά και στον *Πόλεμο της Τρωάδος* (Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδου γραμματείας*, τ. ΙΔ', σσ. 110-111), δεν ταιριάζει καθόλου στους παραπάνω στίχους, και μάλιστα σε συνδυασμό με τη λ. *λοής*· ε) η έκφραση «ό,τις λοής» δεν ακούγεται καθόλου εύηχη και δεν φαίνεται να υπήρχε άλλος λόγος, ώστε να προτιμηθεί από τον Β. Μ. από το «ό,τι λοής»· στ) ενδέχεται ο τύπος «ό,τις λοής» να έχει προκύψει κατά την αντιγραφή του ποιήματος (ίσως κατά αναλογία με το αναφορικό *ότις*) ή να έχει χρησιμοποιηθεί λανθασμένα από τον Β. Μ. Πάντως, διορθώνεται στην πρώτη και οριστική έκδοση του ποιήματος, το 1911.

24. Γ. Ηλιάδης, *ό.π.* (σημ. 4), σ. 701.

25. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, «Ψηφίδες...», *ό.π.* (σημ. 14), σσ. 53-55.

26. Ο Ρόης Παπαγγέλου (γιος του Γ. Λεύκη, έχει διερωτηθεί, με βάση τα όσα γράφει ο Αμ. Χουρμούζιος σε επιστολή του (από Αθήνα, 14.12.1936) προς τον πατέρα του, ότι δηλαδή είχε «σχεδόν τελειωμένη» μελέτη για τον Β. Μ., «σχεδόν διακόσιες σελίδες»: «1) Γιατί ο Χουρμούζιος δεν δημοσίευσε κάτι από αυτή τη μελέτη στα κατοπινά χρόνια; 2) Τι απέγινε αυτή η μισοτελειωμένη μελέτη και γιατί δεν βρέθηκε στα χαρτιά του Χουρμούζιου», κτλ.: «Δυο αδημοσίευτες επιστολές του Αμ. Χουρμούζιου (Το σχέδιο, οι συνεργασίες και η ρήξη», *Νέα Εστία* 1680 (1.7.1997) 981. Αλλά και η Πίτσα Γαλάζη, που είχε γνωρίσει από κοντά τον Αμ. Χουρμούζιο, είχε πρόσβαση στο αρχείο του και έκανε λόγο για άγνωστο αρχαιακό υλικό, δεν αναφέρει πουθενά στο πρόσφατο βιβλίο της (*Οδός Αμ. Χουρμούζιου*, Αθήνα, Αρμός, 2005) ότι βρήκε οτιδήποτε που να σχετίζεται με τον Β. Μ., ούτε δείχνει να έχει υπόψη της το υλικό που παρουσιάζεται εδώ.

27. Αμ. Χουρμούζιος, «Βασίλης Μιχαηλίδης...», *ό.π.* (σημ. 2). Ο ζωγραφικός πίνακας με τα «δυο κεφάλια παιδιών» είναι προφανώς αντίγραφο από τον ομόθεμο πίνακα του Ραφαήλ. Στον πίνακα αυτό του Β. Μ., που λανθάνει, αναφέρεται και ο Γ. Λεύκης (βλ. 3.7).

28. Ανάλογες πληροφορίες δίνει ο Α. Ιντιάνος σε δυο δημοσιεύματά του για τον Γ. Βιζυηνό, βασιμισμένους σε μαρτυρία του Σ. Χουρμούζιου: «Από τη ζωή ενός ποιητού: Ο Βιζυηνός στην Κύπρο. Ποια η πρώτη του αγάπη στη Λευκωσία; Μια συνέντευξη και μια μελέτη», *εφ. Πρωινή*, 20.8.1933· «Ο Βιζυηνός στην Κύπρο», *Κυπριακά Γράμματα* 1 (15.9.1934) 16-21. Κατά τη συνάντησή του με τον Σ. Χουρμούζιο (στις 21.1.1933), ο Α. Ιντιάνος κατέγραψε τη μαρτυρία αυτή σε ιδιόχειρο ημερολογιακό σημείωμά του, που σώζεται στο αρχείο του. Πάντως, ο Γ. Βιζυηνός, σε αυτοβιογραφικό του σημείωμα αναφέρει ότι ήρθε στην Κύπρο το 1867 και ότι ήταν αρχικά έργλειστος σε μοναστήρι, ενώ στη συνέχεια έζησε τέσσερα χρόνια στη Λευκωσία. Βλ. Ε. Κουτριάνου, *Εισαγωγή στην έκδοση Γ. Μ. Βιζυηνού, Τα ποιήματα*, τ. Α', Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2003, σσ. 26-45.

29. Ανάλογη πληροφορία δίνεται και σε δημοσίευμα του Ι. Σ. Λευκονοικιάτη, *Times of Cyprus* 3 (15 Ιουλ. 1957) 20.

30. Αρκετές τέτοιες μαρτυρίες έχουν συγκεντρωθεί από τον Κωστάκη Στυλιανού για τον Αμ. Χουρμούζιο, αλλά περιλήφθηκαν τελικά στη μονογραφία του Γ. Λεύκη (βλ. επιστολές 3.5., 3.6., 3.10.).

31. Ο Γιάγκος Λοΐζος, πιθανόν συγγενής της Ευφροσύνης Λοΐζου (βλ. σημ. 45), έχει αποδοθεί λανθασμένα ως Γιάγκος Γεωργίου στο «Χρονολόγιο...» του Μ. Πιερή (*ό.π.*, σημ. 4, σ. 15), όπου αξιοποιείται η πληροφορία του επιστολογράφου ότι ο Β. Μ. μετέβηκε από τη Ρώμη στην Αίγυπτο για αναζήτηση εργασίας.

32. Το ογκώδες αφιέρωμα στον Β. Μ. κυκλοφόρησε με αρκετή καθυστέρηση (τχ. 69, Αύγ. 1940). Εδώ περιλαμβάνονται συνεργασίες των Γλ. Αλιθέρση, Τ. Ανθία, Α. Ιντιάνου, Ν. Κληρίδη, Ν. Κρανιδιώτη, Γ. Λεύκη, Π. Λιασίδα, Κ. Προυσή και Β. Τατάκη. Ο Αιμ. Χουρμούζιος δεν συνεργάστηκε ποτέ με το κυπριακό αυτό περιοδικό, παρά τις επίμονες εκκλήσεις των διευθυντών του αλλά και του Τ. Φραγκοΐδη, ο οποίος συγκέντρωνε συνεργασίες από την Αθήνα.

33. Ο Σπύρος Αραούζος (1865-1924), σύζυγος της Ευτέρπης Μιχαηλίδου, ήταν δήμαρχος Λεμεσού στα χρόνια 1914-1920. Ο ίδιος φρόντισε να εισαχθεί ο Β. Μ. στο Πτωχοκομείο της Λεμεσού το 1916, αφού ο ποιητής δεν ήταν πια σε θέση να φροντίζει τον εαυτό του. Για το θέμα αυτό βλ. και Α. Κουδουνάρης, «Μια συζήτηση για τη διαμονή του Βασίλη Μιχαηλίδη στο Πτωχοκομείο Λεμεσού», *Νέα Εποχή* 310 (Φθινόπωρο 2011) 10-11.

34. Η Στυλλού ή Στυλιανή Πισίρη ήταν διευθύντρια στο Πτωχοκομείο Λεμεσού. Η ίδια έχει δώσει μαρτυρίες για τα τελευταία χρόνια του Β. Μ. στον Γιάννη Κ. Παπαδόπουλο, «Γύρω από τη ζωή και το έργο του Βασ. Μιχαηλίδη», *Κυπριακά Γράμματα* 19 (1954) 65-67.

35. Σύμφωνα με τον Κ. Πιλαβάκη (ό.π., σμ. 7, σ. 293), ο Ευάγγελος Μάγνης, που καταγόταν από τις Σπέτσες, ήταν κυβερνητικός γιατρός στη Λεμεσό στα χρόνια 1914-1934. Ο ίδιος γνωμάτευσε ότι ο φαρμακοποιός Β. Μ. πέθανε από συριγγομυελίτιδα· η γνωμάτευση αυτή έχει καταχωριστεί στις 15.12.1917 στο «Ληξιαρχικών βιβλίων αποβιώσεων» της ενορίας Αγίας Τριάδας της Λεμεσού (σχετικό έγγραφο υπάρχει στο αρχείο του Α. Ιντιάνου).

36. Ενδεχομένως υπονοεί τα «αισχρά πειράγματα» σε φίλους του όπως ο καφετζής Χρίστος Μούτσιος. Έξι τέτοια δείγματα έχουν περιληφθεί στην έκδοση Κ. Γ. Λάμαχος [= Κ. Γ. Γιαγκουλλής], *Τα μυλλωμένα τραούθκια των Κυπρίων*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1998, σσ. 57-61.

37. Τον Σεπτέμβριο του 1889 ο Β. Μ. πήρε δίμηνη άδεια επικαλούμενος προβλήματα υγείας (συρίγγιο) και ταξίδεψε με αυστριακό ατμόπλοιο στην Αθήνα για ιατρικές εξετάσεις αλλά και «προς εκμάθησιν της φωτογραφικής τέχνης» (εφ. Ένωσις, 27.9.1889· Γ. Κατσούρης, ό.π., σμ. 1, σ. 130).

38. Κατά τη διαμονή του στη Λάρνακα, γύρω στα 1875, τοποθετείται ο πρώτος (μάλλον ρομαντικός και ανεκπλήρωτος) έρωτας του 26χρονου Β. Μ. για τη 16χρονη Ευγενία, κόρη της καθολικής οικογένειας Bargili, φλωρεντιανής καταγωγής, για την οποία φέρεται να έχει γράψει τα ποιήματα «Το σίγαρον», «Ο αποχωρισμός», «Το αεράκι», ακόμα και την «Ανεράδα».

39. Η πρόταση αυτή περιλαμβάνεται σε παλιότερη επιστολή (από Αθήνα, 27.6.1929) του Αιμ. Χουρμούζιου προς τον Α. Ιντιάνο, που σώζεται στο αρχείο του τελευταίου. Σε άλλες επιστολές του (από Αθήνα, 28.10.1935 και 24.4.1936) ο πρώτος ενημέρωνε τον δεύτερο ότι εργαζόταν για την ετοιμασία μιας μονογραφίας γύρω από τον Β. Μιχαηλίδη και για την έκδοση επιλεγμένων ποιημάτων του, ενώ άφηνε να εννοηθεί ότι ήθελε τη βοήθειά του, προτείνοντάς του ως αντάλλαγμα να δώσει συνεργασία του στο αφιερωματικό τεύχος των *Κυπριακών Γραμμάτων* για τον Β. Μιχαηλίδη.

40. Σε τρεις διαλέξεις του (στις 2, 9 και 16.11.1924) στο Θέατρο Χατζηπαύλου στη Λεμεσό, ο Α. Ιντιάνος είχε διαβάσει αποσπάσματα από μελέτη που είχε εκπονήσει για τον Σολωμό κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Η εργασία του αυτή λανθάνει· δεν δημοσιεύτηκε, γιατί ο ίδιος ήθελε να συγκεντρώσει πρόσθετα στοιχεία από το αρχείο του Σολωμού. Από μαρτυρίες της εποχής προκύπτει ότι ο ομιλητής επιχείρησε να εντάξει τη σολωμική ποίηση στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και ειδικά του αγγλικού ρομαντισμού. Βλ. *Σάλπιγξ*, 21.11.1924· *Αβγή* 9 (Δεκ. 1924) στο εξώφυλλο· *Πειρασμός*, 15.11.1924.

41. Στο αρχείο του Α. Ιντιάνου σώζονται αρκετά αυτόγραφα ή άλλα χειρόγραφα ποιήματα του Β. Μ. Δεκαεξί ανέκδοτα ποιήματα από το αρχείο αυτό έχει παρουσιάσει πρόσφατα ο Κ. Ιωάννου, *Ανέκδοτα ποιήματα...*, ό.π. (σμ. 21).

42. Ο αείμνηστος Φοίβος Σταυρίδης μάς έλεγε επανειλημμένα ότι στο αρχείο του Ν. Κυριαζή υπάρχει εκτενής επιστολή του Γ. Λεύκη, στην οποία ο τελευταίος έθετε πάμπολλα ερωτήματα στον λόγο της Λάρνακας για το πρόσωπο και το έργο του Β. Μ., για να αξιοποιήσει τις σχετικές πληροφορίες στη μονογραφία του. Ο Γ. Λεύκης δηλώνει στη μελέτη του ότι ο Ν. Κυριαζής τον βοήθησε «στο μάζεμα αρκετών πληροφοριών για το Βασίλη» (ό.π., σμ. 13, σ. 19).

43. Βλ. Γ. Λεύκης, «Μίλιος Χουρμούζιος και Βασίλης Μιχαηλίδης», *Νέα Εποχή* 109 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1974) 1141-1144 [=Γ. Λεύκης, *Οι ρίζες*, Λεμεσός 1984, σσ. 296-301]. Ανάλογα στοιχεία επαναφέρονται και σε πιο πρόσφατο δημοσίευμα του Ρ. Παπαγγέλου, ο οποίος παρουσιάζει δυο εκτενείς επιστολές του Αιμ. Χουρμούζιου προς τον πατέρα του, με τις οποίες ο επιστολογράφος ζητά από

τον Γ. Λεύκη να συγκεντρώσει άφθονα στοιχεία για το πρόσωπο και το έργο του Β. Μ.: «Δυο αδημοσίευτες επιστολές...», ό.π. (σημ. 26), σσ. 979-992. Ο Ρ. Παπαγγέλου επιχειρεί να δώσει μερικές εξηγήσεις για το γεγονός ότι ο Αιμ. Χουρμούζιος δεν προχώρησε να εκδώσει μονογραφία για τον Β. Μ.: «Ένα ενδεχόμενο είναι ο Χουρμούζιος να έκρινε πως η πολιτική κατάσταση δεν του επέτρεπε πλέον να προβάλλει στην Ελλάδα τον Μιχαηλίδη, ή να συνεχίσει επαφές με πρόσωπα εν Κύπρω που μπορεί να του προκαλούσαν πολιτικά μπλεξίματα». «Ένα δεύτερο ενδεχόμενο είναι ο Χουρμούζιος να θεώρησε πως η δημοσίευση στο μεταξύ του βιβλίου του Λεύκη για τον Β. Μ. είχε περιορίσει δραστικά τις δικές του δυνατότητες για δημοσίευση μελέτης για τον Μιχαηλίδη». Ωστόσο, ο ίδιος ο Παπαγγέλου αναγνωρίζει, βάσιμα, ότι: «Η κυκλοφορία στην Κύπρο όμως του βιβλίου του Λεύκη δεν ερμηνεύει την μετέπειτα “απραξία” του Χουρμούζιου στο θέμα Β. Μ. (αφού μάλιστα ο Χουρμούζιος έγγραφε πως είχε στα χέρια του πρωτότυπο υλικό, χειρόγραφα κ.ά.)», «ούτε εξηγεί την μη “ανεύρεση” στα κατάλοιπα Χουρμούζιου όλων αυτών των στοιχείων», κτλ. (ό.π., σσ. 981-982).

44. Οι αβάσιμες αυτές εικασίες ανήκουν στην Π. Γαλάζη (Οδός Αιμ. Χουρμούζιου, ό.π., σημ. 26, σσ. 58-60), η οποία μάλιστα θεωρεί ότι η ανύπαρκτη αυτή πρόταση δεν καρποφόρησε, γιατί ο Δήμος Λεμεσού «κομμουνιστοκρατείται» στα χρόνια 1943-1962, και έτσι «οι άνωθεν εντολές πρέπει να επέβαλαν τη σιωπή».

45. Σύμφωνα με τον Α. Κουδουνάρη (Λεξικόν..., ό.π., σημ. 3, σ. 666), η Ευφροσύνη Λοΐζου-Χουρμούζιου (1883-1943) είχε φοιτήσει στο Αρσάκειο Αθηνών και δίδαξε σε σχολεία της Κύπρου, του Πορτ Σάιντ και του Λονδίνου. Τόσο ο Χρ. Χουρμούζιος όσο και η Ε. Λοΐζου δημοσίευσαν κατά καιρούς στίχους τους σε κυπριακά έντυπα.

46. Μάλλον υπερβολική ή αβάσιμη εκτίμηση· η ποίηση του Β. Μ. ποτέ δεν έφτασε στον διεθνή χώρο, ούτε έχει πάρει τη θέση που της αξίζει στον ελληνικό χώρο – έστω και αν κατά καιρούς προσέχθηκε από μερικούς και σημαντικούς συγγραφείς (όπως οι Κ. Παλαμάς, Φ. Κόντογλου, Ζωή Καρέλλη, Γ. Σεφέρης, Γ. Ρίτσος κ.ά.) ή και απασχόλησε μερικούς πανεπιστημιακούς φιλόλογους (όπως οι Γ. Π. Σαββίδης, Γ. Κεχαγιόγλου, Ε. Καψωμένος και Θ. Πυλαρινός).

Αιμίλιος Χουρμούζιος

Γλωσσάρι

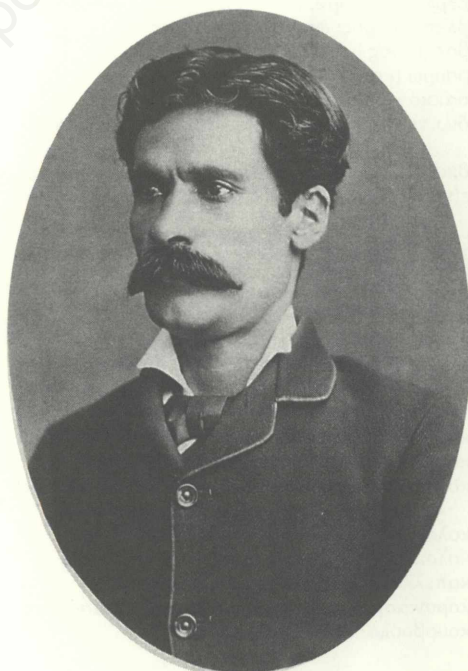
αβούλα (πιθανόν <λατ. gula: οισοφάγος, λαιμός): λαυμαργία, απληστία· στο κυπριακό ιδίωμα ίσως συνδυάστηκε με τη λ. αναγούλα (αούλα: λαυμαργία· αυλιάρης: λαίμαργος)
αβτέλλα: βδέλλα
αγκανίζω (<ογκανίζω): γκαρίζω
αζουλεύκω: ζηλεύω
αλλαγή: φορεσιά
αλουσίβια (<ιταλ. lisciva): αλισίβια, σταχτόνερο για μπουγάδα
αμολόγητος: ανομολόγητος, που δεν μπορεί να κατονομαστεί· εδώ ενν. το πέος
αμπλέπω (<αρχ. εμβλέπω): ανοίγω τα μάτια και κοιτάζω
αναρχώννω: αραιώνω
αππωμάρα (<αρχ. απωθή): ξιπασία, έπαρση
αρκεύκω: αρχίζω
αρχόβουδο: άγριο βόδι
αρχόπελλος: υπέρμετρα παράλογος, θεότρελος
άρκος: άγριος
αριάζομαι: παντρεύομαι, νυμφεύομαι.
αρτιρώ (<τουρκ. artirmak): περισσεύω
ατσουπάς: δύστροπος, κατεργάρης, δαίμονας, σατανάς
βαζάνιν: μελιτζάνα
βαλάνιν: βαλανίδι
βερεσιέ (<τουρκ. veresiye): βερεσέ, επί πιστώσει
βλεπάτουρος: φρουρός, φύλακας
βολημένος (<βολώ): βουλιαγμένος
βουρώ (<αρχ. ουρίζω): τρέχω
δακκάνω: δαγκώνω
διώ του νου μου: μου έρχεται στον νου, κατεβάζω (φαινή) ιδέα
διαλοούμαι (<αρχ. διαλογίζομαι): συλλογίζομαι
ε(ν)τεψίζικον (<τουρκ. edepsiz): αθυρόστομο, βωμολοχικό
ζαμπούδα: μικρή γάμπα (ζάμπα)
θαυμάζω: απορώ
ξαννοιώ· βλ. ξαννοία
κα(δ)ής (<τουρκ. kadi): ιεροδικαστής
κανεί (<αρχ. ικανώ): αρκεί, φτάνει
κατάβαρκος (<κατάβαρος): γκαστρωμένος
ετοιμόγεννος· μεταφορικά: σε κατάσταση αναμονής
κατάκοντρα: ενάντια
κατσέλλα (<ιταλ. gazzella): αγελάδα
κολοκασόφυλλο: φύλλο κολοκασίου (κολοκάσι· βολβός)
κολοκούδι: κολοκυθάκι
κολοκόφυλλο: φύλλο κολοκυθιάς
κοπελλοούν: παιδί, έφηβος
κορονιασμένη: στεμμένη με κορώνα, βασιλίσσα
κουρβούλα: κουλούμπρα (βολβός)

κουρία (<αρχ. κόρυς): κορυφή της κεφαλής
κουρουκλίν (<τουρκ. kuuyuklu): κεφαλόδεσμος, μαντίλι
κρούζω (<αρχ. κρούω): πυρπολώ, καίομαι
κωμοδρόμος (<μσν. κωμοδρόμος: «ο περιτρέχων ανά τας κώμας»): σιδηρουργός
λάμνω, λαμνίζω (<αρχ. ελαύνω, μσν. λάμνω): ξεκινώ, πηγαίνω, ενοχλώ
λαμπρόν: φωτιά
λας: λάος, κόσμος
λαωμένος (<λαβωμένος): τρελός, μανιακός
λαώννομαι (<λαβώνομαι): χάνω τα λογικά μου, είμαι εκτός εαυτού
λλιγοκαρδίζω (<λίγος+καρδιά): λιποψυχώ
μανιέρα (<ιταλ. maniera): τρόπος, καμάρι, περιφάνια
μανιχός (<μοναχός): μόνος
μαρουτζούμαι (<αρχ. μαρουκώμαι): αναμασώ, μηρυκάζω
μάρτης: κάμπια που εκκολάπτεται κατά τον Μάρτιο
μέ ... μέ: ούτε ... ούτε
μέν: μην
μέρωση (<ημερώνω): συμφιλίωση, σύμνοια
μιξ, μίσι (<τουρκ. imis): τάχα, δήθεν
μιτά: μαζί
μόδον (<βεν. modo): μέθοδος, τρόπος
μόννω (<αρχ. ομνύω): ορκίζομαι
μουγκαρίζω: μουγκρίζω, θηηνώ
μουθουνίζω (<αρχ. μώθω): μιλώ με τη μύτη, είμαι ένρηνος, ξεφυσώ
μούλα: μουλάρι
μπερρούκα (<ιταλ. pergucca): περούκα
ναμάζιν (<τουρκ. namaz): προσευχή
νακκουρίν (<έναν+κουρίν): μικρό χρονικό διάστημα, μικρό κομμάτι, λίγο
νεροπουμπουρκά: βροχή με βροντές
ξαννοίω (<εξ+ανοίγω): παρατηρώ, κοιτάζω επίμονα
ξιπορδίζομαι (<εκ-πορδίζομαι): κλάνω
ξώπρωτος (<έξω+πρώτος): εξάιρετος
όξα, οξά (<τουρκ. yoks): ή, διαφορετικά
ορπίζω: ελπίζω
πάμια: μπάμια
παμπόριν: βαπόρι, πλοίο
παπουτσουσκιά: φραγκοσκιά
παραμαλίσ (<παρα+αρχ. μάλη): κατά σειρά
παραπάνω: περισσότερο
πας (το): το παν
πασπάλλα, πάσπαλλα (<αρχ. πασπάλη): άχνη, αλευρόσκηνη· τρώω τα πάσπαλλά μου: δέχομαι χτυπήματα, βασανίζομαι
πατσαβουρογράφος: αυτός που γράφει σε εφημερίδες-πατσαβούρες, κακός δημοσιογράφος

παφής (<απ' αφ' ής): αφότου
 πεζεύ(κ)ω (<απεζεύω): αφιππεύω
 πελλάρα (<πελλός): τρέλα
 πελλολαωμένος (<πελλός+λαωμένος): τρελός
 πελλός (<μσν. πελελός, αρχ. απολωλός): αυτός
 που έχασε τα λογικά του, χαμένος, τρελός
 πέρακαλλος (<αρχ. υπέρκαλος): εξαιρετικά
 καλός, άξιος, επιτήδειος
 πέρκιμον (<τουρκ. pelki, ιδιωμ. pelkim): μακάρι
 πικραντερία: μνησικακία, κακεντρέχεια
 πνάζω (<υπνάζω): αναπαύομαι
 ποδά (αποδά <από+εδά): από εδώ
 ποδιάντραπος: Ξεδιάντροπος
 'ποκαματίζω (<από+καματάω): αποκάμνω,
 εξαντλούμαι
 πορτοκλωτσώ: κλωτσώ πορδίζοντας, απειθαρχώ
 πούλουδο: άνθος, λουλούδι
 πύρεξη (<αρχ. πύρεξις, πυρέσσω): πυρετός,
 έξαψη
 'ρίζω (<αρχ. ορίζω): κατέχω, εξουσιάζω
 ρκος: χρέος
 σάζω (<αρχ. ισάζω): ισιώνω, διευθετώ, φροντίζω
 σεβάζουμαι: παζαρεύω και κλείνω συμφωνία,
 συμβιβάζομαι
 σκάμπη (<αρχ. κάμπη): κάμπια
 σπλίγκα (<προβηγγ. espingla): καρφίτσα, παρα-
 μάνα
 όσιστόν (<σχίζω): σκιστό, με σχισμή

σταχτός: στάχτη
 στιμάζω, στιμάρω (ιταλ. estimare): εκτιμώ, υπο-
 λογίζω
 στρατούριν (<λατ. stratura): σαμάρι
 συγκερίζω (<συν+κερίζω <κέρας): δένω μαζί
 βόδια από τα κέρατα, παντρεύω
 συνοπαρτσιά, συναπαρτζιά (<συν+απαρτία): με
 όλες τις αποσκευές, με όλη την παρέα
 συντυχάν(ν)ω (<συν+τυχάνω): μιλώ, συνδιαλέ-
 γομαι
 τερατσιά (<κερατέα): χαρουπιά
 τίτσιρος: τσίτσιδος, γυμνός
 τσάκρισμαν (<τσακρίζω): ράγισμα, κήλη· έν του
 τσακρισμάτου: βραχνάς που προκαλεί κήλη
 τταμίν (<τουρκ. tahmin): υπολογισμός
 φακκώ: χτυπώ με κρότο, υποφέρω
 φιακούρα (<φκιακούρα, φκιακάς, φκιακουής):
 με μεγάλη αυτιά· εδώ εννοείται το πέος
 χαζίρικος (<τουρκ. hazir): έτοιμος
 χάσκω: κοιτάζω με ανοικτό στόμα, χαζεύω
 χώρκα: χώρκα, χωριστά
 ψήμα (<ψήνω): ψήσιμο
 ψήχα, ψήφα, ψης (<ψηφώ): σαν, λες και
 ψιλοκοπημένος (<ψιλός+κόβω): λεπτοκαμωμέ-
 νος
 ψουψουρίζω: ψιθυρίζω
 ώδε: εδώ

Για το Γλωσσάρι χρησιμοποιήθηκαν και οι εκδόσεις: Κ. Γ. Γιακουλλής, *Θησαυρός κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 2002, ³2009· Κυριάκος Χατζηγιάννου, *Ετυμολογικό λεξικό της ομιλούμενης κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία, Ταμασός, 1996· του ιδίου, *Περί των εν τη μεσαιωνική και νεωτέρα κυπριακή ξένων γλωσσικών στοιχείων*, Λευκωσία, Επιφανίου, 2002· Ρόης Παπαγγέλου, *Το κυπριακό ιδίωμα*, Αθήνα, Ιωλκός, 2001· Κώστας Καραποτόσογλου, *Ετυμολογικά κυπριακά μελετήματα*, Λευκωσία, Ίδρυμα Σ.Ο.Φ.Ι.Α., 2008· Σίμος Μενάρδος, *Γλωσσικά μελέται*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1969, 2001· Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης, *Ιστορία της κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2006.

Μια από τις Μαντόνες που θεωρείται ότι είναι αντιγραφή του Β. Μιχαηλίδη
από πίνακα της Αναγέννησης (Κυπριακό Αρχαιολογικό Μουσείο)